

परिच्छेद एक

अध्ययनको परिचय

१.१ परिचय

नेपाल एसियामा अवस्थित सानो भूपरिवेष्ठित राष्ट्र भए पनि विश्वमा सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक र प्राकृतिक विविधताले भरिपूर्ण अति सुन्दर देशको रूपमा ख्याति कमाएको छ । विकासले खुम्च्याएको साँघुरो विश्वमा हाम्रा विश्व सम्पदा सगरमाथा, पशुपतिनाथ, बुद्ध, लुम्बिनीजस्ता धरोहरका माध्यमले नेपालको चिनारी बाँडिरहेका छन् । अहिले त नेपाली पनि विश्वका कुनाकुनासम्म अध्ययन र रोजगारी खोज्दै फैलिइसकेका छन् । तैपनि अझै थुप्रै देशमा आफ्नो परिचय दिन नेपालीले 'गोर्खाली' वीरताको इतिहास सम्झाउनुपर्छ ।

नेपाल अङ्ग्रेज युद्धका बेलामा अङ्ग्रेज जनरल डेबिट अक्टरलोनी समक्ष सरदार अमरसिंह थापाले आत्मसमर्पण गरे । नेपालीको युद्ध कौशलता र बहादुरीबाट अक्टरलोनी ज्यादै प्रभावित भएका थिए । उनी नेपाली युवकलाई आफ्नो सेनामा भर्ती गराउन चाहन्थे । तसर्थ सन् १८१५ मा अक्टरलोनी र अमरसिंह थापाको बीचमा सम्झौता भयो । यही सम्झौता अनुसार नेपालीहरू गोर्खा भर्तीमा जाने सिलसिला सुरु भयो । अङ्ग्रेजले युद्धबन्दीहरूलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती गरेर गोर्खा भर्तीको सुरुआत गरी चार वटा बटालियन खडा गर्‍यो । जसलाई कुमाउँ बटालियन, मलाउँ बटालियन, नुसुरी बटालियन र शिरमोर बटालियन नामाकरण गरियो (बाँस्कोटा, १९९४: ३३) ।

सन् १८१५ देखि गोर्खालीलाई बेलायतले आफ्नो सेनामा भर्ती गर्न थाल्यो । अङ्ग्रेजले त्यसयता गोर्खाली युवालाई इस्ट इन्डिया कम्पनी हुँदै बेलायती सेना र सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएपछि भारतले आफ्नो सेना तथा सन् १९४९ मा सिंगापुरले आफ्नो पुलिसमा निरन्तर भर्ती लिइरहेको छ । नेपाली समाजमा गोर्खा भर्तीमा जाने परम्परा लामो छ । लाहुरे परम्पराको इतिहास र त्यसले नेपाली समाजमा पारेको प्रभाव हेर्दा यसका ठूलाठूला आयाम भेटिन्छन् । त्यसैले, यसमा नयाँनयाँ निष्कर्षको खोजी गर्नु आवश्यक छ । लाहुरे परम्पराले नेपालमा धरान, नारायणगढ, बुटवल र पोखरा चारवटा ठूलाठूला सहर बनाउन सघायो । गुरुङ, मगर, राई र लिम्बु जातिले आफ्नो ऐतिहासिक थातथलो प्रवेश

गर्ने केन्द्रमा नयाँ सहर बसाएका हुन् । त्यसैले यी जातिका लाहुरे यिनै सहरमा केन्द्रित भए । यी चार जनजातिबाट ब्रिटिस भारतीय सेनामा गएका थिएनन् भने यी सहरले यस्तो स्वरूप पाउने थिएनन् । नेपालको परम्परागत सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, शैक्षिक संरचना अन्तर्गत यी सहरको विकास सम्भव थिएन । यी चार सहरको विकाससँगै नेपालको परम्परागत सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र शैक्षिक संरचना लगायत क्षेत्रमा गोर्खा भर्तीले अनेकन प्रभाव पारेको छ (आहुति, २०७६ वैशाख ८) ।

सुरुमा जबर्जस्ती भर्तीमा पठाइयो । पश्चिम नेपालतिर मुखिया र कटुवालमार्फत उर्दी लगाएर भर्ती लगाइन्थ्यो । पूर्वी नेपालतिर पगरी, सुब्बा र मुखिया लगाएर हुकुमको भरमा भर्तीमा पठाइन्थ्यो । समयक्रममा गोर्खा भर्ती एउटा संस्कार बन्यो । बेलायती, भारतीय सेना र सिंगापुर पुलिसमा युवाहरू स्वेच्छाले भर्ती जान थाले । कहरको लाहुरे संस्कार रहरमा परिणत भयो । गोर्खा भर्ती आयआर्जन गर्ने राम्रो माध्यम बन्यो । गोर्खा भर्ती नेपालीका लागि राम्रो पैसा कमाउने र सरल जीवन जिउने माध्यम बनेको छ । भन्ने बेलायती बराबर नै मासिक तलब सुविधा पाउन थालेपछि गैरआदिवासी जनजातिमा पनि भर्ती लाग्ने संस्कार बनिसकेको छ (का^aमा^a राई, २०७६ वैशाख ९) ।

गोर्खा भर्तीले नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, सञ्चार, शैक्षिक लगायत अनेकन क्षेत्रमा ठूलो प्रभाव पारेको छ । त्यसमध्ये पोखरा सबैभन्दा बढी प्रभावित क्षेत्र हो । पोखरा र लाहुरे पर्यायवाचीजस्तै छन् । अवकासप्राप्त भूपू गोर्खा सैनिकले पोखरालाई आवासीय सहरमात्रै बनाएनन्, आधुनिकीकरणको बाटोमा पनि डोच्याए । पोखरामा आधुनिक शिक्षा र स्वास्थ्य सेवाको जग हाल्ने गोर्खा सैनिक नै हुन् । चिटिक्क घर, सुन्दर बगैँचा, व्यवस्थित ढलसँगै सफा र चौडा पक्की सडक पोखराको पहिचान र गौरव बन्यो । त्यस्ता घर बनाउने तिनै लाहुरे थिए । पोखरालाई समृद्ध, धनी र सभ्य मानिस बस्ने सहर भन्न थालियो । पोखरालाई समृद्ध सहर बनाउने मुख्य सारथि भूपू गोर्खा भएकाले पोखरालाई लाहुरेको सहर भन्न थालियो ।

सन् ३० को दशकभित्र सिद्धार्थ राजमार्गले भारतीय सीमासम्म र पृथ्वी राजमार्गले राजधानी काठमाडौंसँग सम्बन्ध जोडेपछि पोखरा बजार बन्न थाल्यो । त्यही बाटो हुँदै गुड्ने मोटरबाट यहाँ थुप्रै वस्तु र संस्कृति भित्रिए । लाहुरेले विदेशमा देखेका जस्तै अनेकन डिजाइनका आलिसान बंगला बन्न थाले । पोखराको स्वरूप विस्तारै परिवर्तन हुन थाल्यो । पोखरामा

भएका बैंक होस् वा सुपरमार्केट, रेस्टुरेन्ट होस् वा सामाजिक क्षेत्र, विद्यालय होस् वा हस्पिटल, जुनसुकै क्षेत्रमा गोर्खा भर्तीको प्रभाव पर्न थाल्यो ।

भूपू गोर्खाले नै नेपाली समाजमा पश्चिमी संस्कार भिँयाए । चिया खानेदेखि चुरोट पिउने मात्रै होइन, तास खेल्ने बानी सबै भूपू गोर्खाहरूले नेपाल छिराए । पश्चिमी फेसनदेखि नेपाली समाजलाई उदारीकरणमा उनीहरूको ठूलो योगदान छ । नेपाली इतिहासको अध्ययन गर्दा गोर्खा भर्तीले नेपाली समाजमा पारेको प्रभावका विविध आयामलाई गम्भीरताका साथ अध्ययन गरिनु आवश्यक छ । नयाँ पुस्ताले इतिहास अध्ययन गर्दा यसका सीमित आयामभित्रको छलफलबाट बाहिर आएर थप आयाम खोजी गर्नु जरूरी छ । गोर्खा भर्तीले नेपाली समाजलाई कस्तो प्रभाव पारेको छ भन्नेबारे अबै गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । यसै परिप्रेक्ष्यमा 'गोर्खा भर्तीले पोखरामा पारेको सामाजिक-आर्थिक प्रभाव' शीर्षकमा अध्ययन गरी सक्दो तथ्य प्रमाणहरू जुटाई शोधपत्र तयार पारिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

गोर्खा भर्तीले नेपाली समाजका विविध क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ । गोर्खा भर्तीले सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक लगायत क्षेत्रमा पारेको प्रभावको रहस्य अबै खोतलिएको छैन । यी सबै विषयमा यो शोधपत्रमा खोजी गर्न संभव छैन । त्यसैले पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे विभिन्न स्रोत र सामग्रीको आधारमा तथ्यांक संकलन गरी एउटा दस्तावेज तयार गर्नु नै यस शोधको प्रमुख समस्याको कथन हो ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

गोर्खा भर्तीका विविध आयाम छन् । गोर्खा भर्ती र यसले नेपाली समाजलाई पारेको प्रभावबारे गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । यसबारे गहिरो अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक-आर्थिक प्रभाव के छ ? त्यसबारे खोतलेर विश्लेषण गर्नु यो अध्ययनको मूल उद्देश्य छ । अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार तय गरिएको छ ।

- क) गोर्खा भर्तीको परिचय दिनु ।
- ख) पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक प्रभावबारे विश्लेषण गर्नु ।
- ग) पोखरामा गोर्खा भर्तीको आर्थिक प्रभावबारे प्रकाश पार्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक-आर्थिक प्रभावका विषयमा ऐतिहासिक रूपमा गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । केही लेखकले सतही रूपमा यसबारे लेखे पनि अहिलेसम्म त्यस्तो अध्ययन भएको पाइँदैन । केवल गोर्खाली बहादुरिता, लाहुरेका गुणगान बाहेक तीनका पीडा, लडाइमा हुँदाका मनोदशा, तीनले व्यहोरेका कष्ट र लाहुरे समुदायले व्यहोरेको क्षतिबारे भूपू गोर्खा अनि विभिन्न व्यक्तिहरूको भनाइ एवम् पत्र-पत्रिका तथा टिभी, रेडियो, वेबसाइटमा लेख रचना प्रकाशित भएको पाइन्छ । यस्तै केही विद्वानहरूले विभिन्न किताब र पत्रपत्रिकामा गोर्खा भर्तीबारे उल्लेख गरेका छन् ।

दलबहादुर पुन (२०५७) ले ‘गोर्खाली वीरहरूको अमरगाथा’ किताबमा लाहुरे परम्पराको संक्षिप्त परिचय, गोर्खाली शब्दले नेपाल चिनाउन सहयोग पुऱ्याएकोदेखि गोर्खाली र अङ्ग्रेजबीचको युद्धबारे जानकारी दिइएको छ । ब्रिटिस सेनाको सर्वोच्च युद्ध पदक, भीसी पदक पाउँदाको रोचक प्रसंगदेखि भिक्टोरिया क्रस पदक पाउने तुलबहादुर पुनमगरको संक्षिप्त जीवनी केलाइएको छ । भीसी बिजेता तुलबहादुर पुनमगरको पल्टन छैँतौँ गोर्खा राइफल्सको छोटो परिचय लेखिएको छ । पहिलो विश्वयुद्धमा भिक्टोरिया क्रस पदक पाउने हवलदार कुलवीर थापामगर, राइफलम्यान कर्णबहादुर रानामगर दोस्रो विश्वयुद्धमा भिक्टोरिया क्रस पदक पाउने क्याप्टेन लालबहादुर थापामगर, अगमसिंह राई, गजे घले, गञ्जु लामा, सुवेदार नेत्रबहादुर थापामगर, राइफलम्यान शेरबहादुर थापा क्षेत्री, थमन गुरुङ, भानुभक्त गुरुङ, लछिमन गुरुङ तथा सन् १९६५ मा मलाया र इन्डोनेसियाबीच भएको लडाइमा भिक्टोरिया क्रस पदक पाएका क्याप्टेन रामबहादुर लिम्बुको संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ ।

प्रदीप थापामगर (२०५७) ले ‘वीरहरूका पनि वीर महावीर’ किताबमा गोर्खालीको बखान गरेका छन् । किताबमा नेपाली युवाले अरुका लागि रगतको खोलो बगाएको प्रसंग, गोर्खालीबाट गोर्खाजमा रूपान्तरण भएको, लाहुरे र लोकगीतको सम्बन्धबारे चर्चा गरिएको छ । नालापानी र काँगडा किल्लामा गोर्खाली र अङ्ग्रेजबीचको लडाइँ, तत्कालीन समयमा पल्टनबाट फर्किएका लाहुरेलाई किन र केका लागि पानी पतिया गरिन्थ्यो, पल्टनमा पण्डितको हैसियत कस्तो थियो भन्नेबारे वर्णन गरिएको छ । गोर्खा योद्धाहरूका

अविस्मरणीय क्षणहरूदेखि पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धका भिक्टोरिया क्रस पदक पाउने १२ जना योद्धाबारे संक्षिप्त जानकारी दिइएको छ ।

भरतराज पोखरेल (२०५९) को 'लाहुरेका कथा' किताबमा विशेष गरी दोस्रो विश्वयुद्ध लडेका १२ जना योद्धासँग कुराकानी गरी उनीहरूकै भनाइमा भर्ती भएको सम्झनादेखि विश्वयुद्ध लडासम्मका अनुभवलाई उतारिएको छ । ती योद्धाहरू भागेर भर्ती भएको, भर्ती हुँदा पाएको दुःख, तालिमका बखत व्यहोरिएका कष्टपूर्ण क्षण, विश्वयुद्धमा भोगेका पीडा, लडाइ गर्दाका तौरतरिका, महायुद्धमा परेर पनि बाँचेर आउँदाका किस्सा, दुस्मनलाई हराउँदाको क्षणबारे विस्तारमा लेखिएको छ । यस्तै विश्वयुद्धपछि सन् १९६५ मा इन्डोनेसिया र मलेसियाबीचको लडाइँमा बेलायतका तर्फबाट लडेका रामबहादुर लिम्बुको लडाइँको क्षणबारे वर्णन, उनले इन्डोनेसियाली सेनालाई हराएको, त्यो लडाइँको दर्दनाक पीडा, भर्ती हुँदाको कथा, भिक्टोरिया क्रस पदक पाउँदाको खुसी, छातिमा तक्मा टाँसेपछि गाउँमा आएको खुसीयाली लगायतबारे उल्लेख गरिएको छ ।

ब्रिटिस गोर्खा अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र, नेपाल (२०५९) ले प्रकाशन गरेको 'ब्रिटिस गोर्खा सन्धिदेखि सर्वोच्चसम्म' भन्ने किताबमा गोर्खा भर्तीको समस्या, गोर्खा भर्तीभित्र लुकेको इतिहास, गोर्खालीलाई दिइने तलब, पेन्सन लगायतमा बेलायतले गरेको भेदभाव, गोर्खा भर्तीसम्बन्धि त्रिपक्षीय सन्धि तथा गोर्खा सैनिकको स्थिति बारेको लेखहरू समावेश गरिएको छ । बेलायत, भारत र अन्य मुलुकमा गोर्खाली सैनिकलाई गरिएको व्यवहार, गोर्खा भर्ती र यसले पुऱ्याएको नकरात्मक असर, त्रिपक्षीय सन्धिको आशय र गोर्खा सैनिकको अवस्थाबारे उल्लेख गरिएको छ । खास गरी गोर्खालीलाई बेलायतले गरेको भेदभावविरुद्ध गरिएको कानुनी लडाइँ, नेपाल सरकारलाई विपक्षी बनाई हारिएको मुद्दा, सरकारले प्रतिनिधिसभा परराष्ट्रसम्बन्ध तथा मानवअधिकार समिति बनाएर गोर्खालीमाथि गरिएका भेदभावबारे तयार पारिएको प्रतिवेदन लगायत प्रसंग समेटिएको छ ।

सरदार भीमबहादुर पाँडे (२०६१) ले 'त्यस बखतको नेपाल' किताबमा नेपालको जहानिया राणा शासनको अन्तिम तीन दशकमा भएका विविध पक्षबारे उल्लेख गरिएको छ । किताबको अध्याय ३ मा 'हाम्रा गाउँमा पहिलो महायुद्धको असर' शीर्षकमा गोर्खा भर्तीले पारेको प्रभावबारे उल्लेख गरिएको छ । वि.सं. १९७७-१९७८ तिर लाहुरेहरू हुलका हुल

नेपाल फर्किएकाले उनीहरूको लवाइखवाई, हिँडाइ, बोलाइ, हाउभाउ सबै बदलिएको, अनेक नयाँ विदेशी बानीव्यहोरा, मालताल विचारधारा नेपालमा प्रवेश गर्‍यो । लाहुरेको कमाइले गर्दा घरघडेरी किनबेच बढ्ने, नैनसुतको कपडा, गाउन, पछ्यौरा, धोती, फरिया, खास्टा, चुरा, चुरोट, पोते, टीका, नरिवल, छोरा, सुपारी, बसाउने तेल, सलाई, गरम मसला, जुवातास खेल्ने आनिबानी, जाँडरक्सी खानेको संख्यामा वृद्धि भएकाले नेपालको सामाजिक क्षेत्रमा ठूलो प्रभाव पारेको प्रसंग उल्लेख गरिएको छ ।

सुरेन्द्र केसी (२०६२) ले 'गोर्खा भर्ती कथा, व्यथा र आन्दोलन' किताबमा गोर्खा भर्तीका अनेकन पाटा उजागर गरिएको छ । किताबलाई ६ अध्यायमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा गोर्खालीको लडाकु प्रवृत्तिबारे बुझाउन लेखकले अङ्ग्रेज र भोटसित नेपालले गरेका युद्धको विवरणको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । दोस्रो अध्यायमा गोर्खा भर्तीको इतिहास तथा पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा गोर्खालीको सहभागिताबारे चर्चा गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा गोर्खा भर्तीसम्बन्धी त्रिपक्षीय सम्झौता र अङ्ग्रेजले दक्षिण-पूर्वी एसियामा भएका लडाइँमा गोर्खाली सेनालाई युद्धमा सहभागी गराएको तथ्य उजागर गरिएको छ । चौथो अध्यायमा पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध तथा अन्य साम्राज्यवादी लडाइँमा गोर्खालीले देखाएको वीरता र ती लडाइँ गरेबापत गोर्खालीलाई दिइएका अनेकन तक्माबारे चर्चा गरिएको छ । पाँचौँ अध्यायमा भूतपूर्व गोर्खा सैनिक संगठन, गेसोको स्थापना, विस्तार र गेसोले उठाएको आन्दोलनबारे विस्तृत विवरणको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । छैंटौँ अध्यायमा बेलायती अदालतमा गोर्खाली मुद्दाको आधार, बहस, निर्णय आदिको मिहीन ढंगले व्याख्या गरिनुका साथै आन्दोलनका क्रममा भूतपूर्व सैनिकबीचको भैभगडाबारे उल्लेख गरिएको छ ।

मनोज घर्तीमगर (२०७१) ले 'भर्तीको फन्दा' किताबमा नेपालीलाई गोर्खाली बनाउनुको रहस्य, केही निश्चित जाति मगर, गुरुड, खस क्षत्री, राई लिम्बुलाई छानीछानी भर्ती गर्नुको इतिहास, बेलायती सेनामा भर्ती भएका गोर्खा सैनिक मात्रै होइन नेपाली सेनाले समेत बेलायतका पक्षबाट युद्ध लड्नु परेको प्रसंग उल्लेख गरेका छन् । किताबमा पराजयको इतिहास, गोर्खा सैनिकमाथि बेलायतले गरेको भेदभाव, विभिन्न युद्धमा मृत्यु भएका २५ हजार गोर्खाली सेनाको नाम, ठेगाना आर्मी नम्बरदेखि विश्वका करिब ३३ वटा देशमा गोर्खा सैनिकको चिहान भएको तथ्य उजागर गरिएको छ । गोर्खा सैनिकमाथि गरिएको भेदभावको

आन्दोलन, उनीहरूले पाएको उपलब्धिदेखि बेलायती नागरिक जोअन्ना लुम्लेको योगदान लगायत गोर्खा भर्तीका विविध पक्षको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

पुरूषोत्तम बाँस्कोटा (१९९४) ले 'द गोर्खा कनेक्सन' किताबमा अन्य किताबको तुलनामा गोर्खा भर्तीबारे बढी चर्चा गरिएको छ । पाँच परिच्छेदमा लेखिएको यो किताबको पहिलो परिच्छेदमा लेखकले नेपालको भौगोलिक स्वरूप, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक अवस्थाबारे र सन् १८१४-१८१६ को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धको बारेमा छोटकरीमा वर्णन गरेका छन् । दोस्रो परिच्छेदमा नेपाली जवानलाई ब्रिटिस-भारतीय सेनामा भर्ती गराउने कार्यमा विभिन्न तरिका तथा नीतिनियमहरू बनाएको र भर्ती गर्ने प्रक्रियाबारे उल्लेख छ । यसमा गोर्खा राइफलको संरचना, नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा भर्ती डिपोहरू स्थापना गरिएको, भर्ती डिपोहरूमा प्रशासनको व्यवस्था, भर्ती गराउने स्टाफ अफिसरहरूको काम लगायतबारे विस्तृत वर्णन गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा सन् १८१५-१८८५ सम्मको नेपाल ब्रिटिस-भारतीय गोर्खा भर्तीको अवस्था जसमा श्री ३ जंगबहादुर राणाको शासनकालमा अङ्ग्रेजले नेपाली जवानलाई भर्ती गराउन गरेका क्रियाकलाप र भर्तीको अवस्थाबारे उल्लेख गरिएको छ । चौथो परिच्छेदमा सन् १८८५-१९४५ सम्मको अवधिमा ब्रिटिसले नेपाली जवानलाई वर्षौंदेखि भर्ती गराउन सफलता मिलेको, भर्ती गराउने प्रक्रियामा विशेष लडाकु र इमानदारी जातिलाई मात्र लिएको, बीसौं शताब्दीमा भर्तीको अवस्था, प्रथम र दोस्रो विश्वयुद्धमा धेरै नेपाली जवानलाई भर्ती गराई अङ्ग्रेजको तर्फबाट विभिन्न युद्धमा नेपाली जवानले वीरताका साथ लडेर अङ्ग्रेजलाई ठूलो सहयोग गरेको बारेमा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको छ । पाँचौं परिच्छेदमा नेपाली जवानहरू ब्रिटिस-भारतीय सेनामा भर्ती भएपछि नेपाल र नेपालीमा परेका विभिन्न प्रभावबारे उल्लेख छ ।

ज्ञानबहादुर कार्की (२०५७) ले 'गोर्खा भर्तीको इतिहास: संक्षिप्त अध्ययन सन् १८१६-१९५१' नामक अनुसन्धानमूलक लेखमा नेपालीहरू इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ, देशभक्त साथै साहसी र वीर लडाकु भएको पाएपछि अङ्ग्रेजले नेपाली युवालाई नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धकालदेखि नै आफ्नो सेनामा भर्ती गराई गोर्खा भर्तीको सुरुआत गरेको उल्लेख गरेका छन् । गोर्खा भर्तीमा सुगौली सन्धिपछि राणाशासनको सुरुआतसम्मको अवस्था, राणाकालमा गोर्खा भर्तीको स्थिति जसमा जंगबहादुर राणा, रणोद्दीप सिंह, वीरशमशेर र चन्द्रशमशेरको

समयमा र त्यसपछि सन् १९५१ सम्मको अवधिमा गोर्खा भर्तीको स्थितिबारे उल्लेख गरेका छन् ।

यी विभिन्न पुस्तक तथा पत्रपत्रिकामा गोर्खा भर्तीको विभिन्न पक्षबारे उल्लेख गरेता पनि हालसम्म पोखरामा बसोबास गर्ने गोर्खाली सेनाको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे कसैले अध्ययन अनुसन्धान नगरेकोले यो सानो शोधपत्रमा पोखरामा बसोबास गर्ने गोर्खाली सेनाको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

१.५ शोधविधि

अध्ययन अनुसन्धान गर्न एकै प्रकारको अनुसन्धान विधिले मात्र सम्पूर्ण तथ्य, जानकारी र सूचनाका स्रोतहरू थाहा पाउन सकिँदैन । तसर्थ यस अध्ययनमा अन्तर्वार्ता विधि, अवलोकन विधि, अभिलेख अध्ययन विधि र वैयक्तिक अध्ययन विधिको प्रयोग गरी सूचनाहरू संकलन गरिएको छ ।

क) प्राथमिक स्रोत

अध्ययनको क्रममा नमुना छनोटमा परेका उत्तरदातासँगको अन्तर्वार्ता, यस विषयसँग सम्बन्धित विज्ञहरूको अन्तर्वार्ता, गोर्खा भर्तीसँग सम्बन्धित अभिलेख अध्ययन, अवलोकन, वैयक्तिक अध्ययन र भूपू गोर्खा सैनिकसँग अन्तर्वार्ता गरी आवश्यक तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ ।

ख) द्वितीय स्रोत

यो अध्ययन पूरा गर्न सहायक स्रोतको पनि सहयोग लिइएको छ । जसअन्तर्गत विभिन्न विद्वानबाट प्रकाशित गोर्खा भर्तीसँग सम्बन्धित पुस्तक, जर्नल, लेख, रचना, पत्रपत्रिकाहरू र विभिन्न अभिलेखकोहरूको समेत सहयोग लिइएको छ ।

१.५.१ तथ्यांकको समग्रता र नमुना छनोट

अध्ययन क्षेत्रमा पोखरा महानगरपालिकाभित्रको लाहुरे वस्ती रहेको छ । पोखरामा विशेष गरी रामबजार, माथिल्लो दीप, तल्लोदीप, केआई सिंह पुल, माटेपानी, फूलबारी, नदीपुर, लामाचौर, अर्चलबोट, भीसी मार्ग, शिरमोर टोल, सिंगापुर टोल, बुद्धचोकको लाहुरे वस्ती छ । यहाँ बसोबास गर्ने सबै गोर्खा भर्तीवाल, तिनका परिवार अध्ययनको नमुना समग्रताको रूपमा छ । यी क्षेत्रमा बसोबास गरेका भूपू गोर्खा सैनिक, सामाजिक—आर्थिक क्षेत्रमा

महत्वपूर्ण योगदान दिएका भूपू गोर्खा सैनिक र पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक—आर्थिक प्रभावबारे जानकारी विज्ञानहरू गरी यस अध्ययनको नमुना छनोटमा परेका ३८ जनासँग असंरचित प्रश्न सोधी तथ्यहरू संकलन गरिएको छ ।

१.५.२ तथ्यांक संकलन विधि

अध्ययनलाई विश्वसनीय र भरपर्दो बनाउन नमुना छनोटमा परेका उत्तरदातासँग आत्मीयता र मित्रतापूर्ण व्यवहार कायम गरी अध्ययनलाई अघि बढाइएको छ । तसर्थ तथ्यांक संकलनका लागि निम्न विधि अपनाइएको छ ।

क) मुख्य सूचनादातासँग अन्तर्वार्ता

अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनोटमा परेका ३८ जना व्यक्तिसँग अन्तर्वार्ता गरिएको छ । पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक—आर्थिक प्रभावबारे जानकारी विज्ञसँग अन्तर्वार्ता लिई गोर्खा भर्तीको ऐतिहासिकता, यसको वर्तमान अवस्थाबारे आवश्यक तथ्यांकहरू संकलन गरिएको छ । यस अन्तर्गत इतिहासविद, संस्कृतिविद, समाजशास्त्री, अनुसन्धाता, भूपू सैनिक, प्राज्ञ, लेखक, अर्थविदलाई गोर्खा भर्तीले पोखरामा पारेको सामाजिक—आर्थिक प्रभावबारे विभिन्न सवाल सोधिएको छ । सवाल गर्दा उनीहरूको उमेर, पेसा, स्थायी ठेगाना, आबद्ध संस्थाको पद समावेश गरी तथ्यांक संकलन गरिएको छ । अन्तर्वार्ताको क्रममा सोधिएका सवाल अनूसूची दुईमा राखिएको छ ।

ख) अवलोकन

शोध पूरा गर्न अध्ययन क्षेत्रमा अवलोकन विधि पनि अपनाइएको छ । अवलोकन विधि अन्तर्गत गोर्खा भर्तीले यहाँको सामाजिक र आर्थिक प्रभाव पारेका क्षेत्रमा शोधकर्ता पुगेर प्रत्यक्ष अवलोकन गर्ने र आवश्यकतानुसार स्थानीयसँग विविध सवालको सोधीखोजी गरी तथ्यांक संकलन गरिएको छ । अवलोकनका क्रममा गोर्खा भर्तीको प्रभाव रेका ठाउँ तत्कालीन सोल्जर बोर्ड अस्पताल, सोल्जर बोर्ड स्कुल, लाहुरेले खोलेको पहिलो पेटकोल पम्प, पोखराको पहिलो आरसीसी घर, गोर्खा स्मारक संग्रहालय समेतमा पुगिएको छ ।

ग) अभिलेख अध्ययन

यो शोध पूरा गर्न अभिलेखहरूको समेत अध्ययन गरिएको छ । विभिन्न विद्वानहरूबाट प्रकाशित गोर्खा भर्तीसँग सम्बन्धित विभिन्न अभिलेखकोहरूको अध्ययन गरि आवश्यक

तथ्यांक जुटाइएको छ । जस्तै: राणाशासनका बेला अंग्रेज सेनामा भर्ती हुन जारी गरिएको इस्तिहार, शिलालेख, स्मारक अध्ययन गरिएको छ ।

घ) वैयक्तिक अध्ययन

अध्ययनलाई पूरा गर्न चाहिने तथ्यांक संकलन गर्न विभिन्न विधि अपनाइएको छ । जस अन्तर्गत तथ्यांक संकलन गर्न वैयक्तिक अध्ययन (केस स्टडी) विधिलाई पनि अबलम्बन गरिएको छ ।

यो शोधपत्रलाई अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको सीमा

कुनै पनि अध्ययनको निश्चित सीमा भएन भने अध्ययन गर्न गाह्रो हुने तथा अध्ययन एकै विषयमा केन्द्रित नहुने हुँदा यस अध्ययनमा पनि निश्चित सीमा निर्धारण गरिएको छ । गोर्खा भर्ती र नेपाली समाजबीच असाध्यै नजिकको सम्बन्ध छ । नेपाली समाजबाट गोर्खा भर्ती र यसले पारेको प्रभावलाई छाड्ने हो भने नेपाली समाज अधुरो रहन्छ । नेपाली समाजमा धेरै कुराहरू गोर्खा भर्तीसँग जोडिन्छन् । गोर्खा भर्तीका अनेकन पाटा छन् । तर, तिनीहरूको गहन अध्ययन गर्न यो सानो शोधपत्रमा सम्भव छैन । त्यसैले यो शोधपत्रमा 'पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक-आर्थिक प्रभाव' बारे मात्र अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको महत्व

गोर्खा भर्ती सम्बन्धी विविध पक्षको गहिरो अध्ययन अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य कुरा प्रकाश पार्न यस अध्ययनले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेछ । गोर्खा भर्तीबारे हालसम्म विभिन्न किताब, लेख, रचना, समाचार, उपन्यास, नाटक फिल्महरूमा फुटकर रूपमा जानकारी बाहिर ल्याइए पनि यसले पोखरामा पारेको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे खासै अध्ययन नगरिएको हुँदा यस अध्ययनले पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक-आर्थिक प्रभावबारे अध्ययन गर्न चाहने जिज्ञासु, गोर्खा भर्तीबारे जानकारी लिन चाहने, इतिहासका विद्यार्थी र अनुसन्धातालाई समेत सहयोगी सिद्ध हुनेछ । पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक—आर्थिक प्रभावबारेको अध्ययनले देशभरका अरु क्षेत्रमा पनि यस्तै प्रभाव पर्न सक्नेछ भनी आँकलन गर्न सजिलो हुनेछ । यो अध्ययनले अन्य ठाउँको पनि प्रतिनिधित्व गर्न सक्नेछ ।

१.८ अध्ययनको संगठन

यो शोधपत्र छ, परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ ।

परिच्छेद एकमा अध्ययनको परिचय, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, पूर्व कार्यको समीक्षा, शोधविधि, अध्ययनको सीमा, अध्ययनको महत्व र अध्ययनको संगठनको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद दुईमा अध्ययन क्षेत्र पोखराको परिचय, पोखराको भौगोलिक अवस्था र पोखराको जनसंख्याबारे उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद तीनमा गोर्खा भर्तीको इतिहास, गोर्खा भर्तीको शृङ्खला, सुगौली सन्धिदेखि राणाकाल सुरूसम्मको गोर्खा भर्ती (१८१६-१८४६), राणाकालदेखि त्रिपक्षीय सम्झौता अधिसम्मको गोर्खा भर्ती (१८४६-१९४७), जंगबहादुर, रणोद्दीप सिंह, वीरशमशेर, चन्द्रशमशेर, र त्यसपछिको गोर्खा भर्ती तथा त्रिपक्षीय सम्झौतादेखि हालसम्मको गोर्खा भर्ती, गोर्खा भर्तीको वैधानिकता, गोर्खा कहलिनको राज, गोर्खा भर्तीको वर्तमान अवस्थाबारे उल्लेख गरिएको छ ।

परिच्छेद चारमा सामाजिक प्रभाव अन्तर्गत खण्ड (क) मा सामाजिक प्रभाव, तीव्र बसाइसराइ, लाहुरेको सहर, घरमूली महिला, विद्यालय निर्माण, सोल्जर बोर्ड हाई स्कूल, सोल्जर बोर्ड अस्पताल, भारतीय पेन्सन क्याम्प, ब्रिटिस पेन्सन क्याम्प, गोर्खा भर्तीले प्रभाव पारेका ठाउँका नाम, शिरमुर टोल, सिंगापुर टोल, भिसी मार्ग, गोर्खा चोक, पहिलो आरसिसी घर, घरका आकर्षक डिजाइन, खेलकुदमा योगदान, समाज सेवामा भूपू गोर्खा, गोर्खा स्मारक संग्रहालय, सामाजिक प्रभाव अन्तर्गत खण्ड (ख) जुवातास र जाँडरक्सीको लत, पारिवारिक विखण्डन, लाहुरे संस्कृतिले बढाएको सम्बन्ध विच्छेद, कुलतमा युवा, भर्ती हुन सघाउने तालिम केन्द्रको वर्णन गरिएको छ ।

परिच्छेद पाँचमा वैदेशिक रोजागारको सुरुआत, आम्दानीको स्रोत गोर्खा भर्ती, रेमिट्यान्स, नगद खेलाउने लाहुरे, जमिनको मूल्यवृद्धि, आवासीय सहर, भूपू सैनिक पश्चिमाञ्चल यातायात समिति, हिमालय पेट्रोल पम्प, पहिलो सवारी साधन, चाउचाउको सुरुआत, सामूहिक व्यापार, पहिलो बुटिक, पहिलो ब्युटी पार्लर, तमु भाइग्रा हस्तकला उद्योग, वित्तिय क्षेत्रमा लगानी, पोखरा फाइनान्स, पोखरा रोयल सहकारी, द गोर्खाज बचत सहकारी बारे व्याख्या गरिएको छ ।

परिच्छेद छ मा शोध कार्यको निष्कर्ष, सारांशलाई समेटिएको छ । यस अध्ययनको अन्त्यमा सन्दर्भ सामग्री, प्रश्नावली, अनुसूची, फोटो आदि समावेश गरिएको छ ।

परिच्छेद दुई

अध्ययनको क्षेत्रको परिचय

२.१ पोखराको परिचय

तत्कालीना बाइसे चौबीसे राजाका पालामा कास्कीका राजाको शीतकालीन राजधानी पोखरा थियो । हिउँदमा पोखरा बाटुलेचौर र गर्मीमा कास्कीकोटमा राजा बस्थे । १८ औँदेखि २० औँ शताब्दीसम्म पोखरा, भारत र चीनको व्यापारिक मार्ग थियो । भक्तपुर र बन्दीपुरका नेवार व्यापारको सिलसिलामा पोखराको पुरानो बजारमा बसाइ सरेको इतिहास पाइन्छ ।

पोखराको पहिलो बासिन्दा मुसलमान हुन् । उनीहरूको नेपाल आगमनसँगै पोखरा आगमन पनि विभिन्न तरिकाले भयो । मल्लकालीन समयमा उनीहरू मल्ल राजाकोमा नाचगान गर्न र नाटक देखाउन नेपाल छिरेका थिए । मल्लराजाले नै न्यायालयलाई व्यवस्थित बनाउन मुसलमानलाई नेपाल ल्याएका थिए । अदालतमा प्रयोग हुने 'अदालत, वकिल, दरखास्त' जस्ता फारसी शब्दहरू उनीहरूसँगै नेपाल भित्रिएका हुन् । यही समयमा व्यापार व्यवसाय गर्न कश्मिरबाट केही मुसलमान नेपाल छिरेका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले बारुद र बन्दुक बनाउन मुसलमानलाई नेपाल ल्याएका थिए । लखनऊमा भएको सिपाही विद्रोहमा त्यहाँको नबाबकी पत्नी वेगम हजरत महलसँगै धेरै संख्यामा मुसलमान भागेर नेपाल आएका थिए । विभिन्न चरण र विभिन्न तरिकाबाट नेपाल आएका मुसलमानमध्ये व्यापारी मुसलमान आएर पोखरामा बस्ती बसालेका थिए । त्यसपछि ब्राह्मण, क्षेत्री र दलितहरू पोखरा वरिपरीको काठ क्षेत्रबाट भरेर पोखरामा बस्ती बसालेका थिए । त्यसपछि नेवार समुदायको पोखरामा बस्ती बस्यो । नेवारहरूको पोखरा आगमन पनि दुई प्रकारको छ । एकथरी एकीकरणको समयमा भागेर पोखरा आए । उनीहरू आफ्नो धर्म, संस्कृति र परम्परासहित पोखरा आए । अर्कोथरी चाहिँ विभिन्न ठाउँमा हटिया सञ्चालन गर्दै पोखरासम्म आइपुगे । उनीहरू पोखरासम्म आइपुग्दा धेरै आफ्नोपन गुमाइसकेका थिए । उनीहरूसँगै पोखरामा राणा र थकालीको पनि आगमन भयो । थकालीचाहिँ जाडो छल्न पोखरा भर्ने गरेका थिए । पोखरामा इन्डियन पेन्सन क्याम्प र ब्रिटिस क्याम्पको स्थापनासँगै गुरुङ र मगरले ठूलो संख्यामा पोखरामा बस्ती बसालेका थिए । पोखरा निर्माणमा सबै समुदायको उत्तिकै योगदान

छ । नेवारले कला र संस्कृति स्थापित गरे । राणाले साजसज्जा र बगैँचा व्यवस्थापन सिकाए । मुस्लिमले व्यापार र शृंगार सिकाए । लाहुरे (गुरुङ/मगर) हरूले सरसफाइ, लवाइखवाइ जस्ता उत्कृष्ट जीवनशैली सिकाए (सिग्देल, २०७६ साउन २४) ।

सेती पश्चिमको बुलौंदी खोलाको सभ्यता र सेतीपूर्वको काँहुखोलाको सभ्यता गरी पोखरामा दुइटै सभ्यता छन् । कुनै पनि सहरको सभ्यता निर्माणका लागि नदीहरूले ठूलो भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । पोखरेली सभ्यता निर्माणमा यी दुई नदीको ठूलो भूमिका छ । तर, पोखरालाई बीचबाट चिरेर बग्ने सेती नदीको पोखरा निर्माणका लागि खास योगदान छैन । पोखरामा सिँचाइका लागि नहर बनाइएपछि मात्र यो नदीको प्रभाव पोखरेलीमाभन्दा पर्न थाल्यो । राजनीतिक हिसाबले पोखराचाहिँ धेरै पछि परेको सहर हो ।

कुनै बेला डाँडाका मान्छेले पोखराका युवालाई बिहेका लागि आफ्नो छोरीचेली दिनै खोज्दैन थिए । पोखराको फाँटमा चरम गरिबी थियो । डाँडाका मानिस बरु धनी थिए । रोग, भोक र गरिबी देखेपछि कसले छोरी देओस् । फाँटमा 'औलो' लाग्ने डर पनि उस्तै थियो । त्यसैले फाँटमै बसिरहेका मानिस पनि यहाँको जग्गाजमिन बेचेर डाँडा उक्लिने सपना देख्थे । डाँडाका मानिस तल भर्ने त कल्पना पनि गर्दैन थिए । पोखरामा पानी र जंगलको राम्रो प्रबन्ध थिएन । पोखराले जिरा र नुनबाहेक अरु सामान किन्दैनथ्यो । नुन लिन बटौली (बुटवल) जाने चलन थियो । त्यो पनि आजकाल कथा भएको छ । पोखराको मुख्य खेती धान, मकै, कोदो, उखु, तोरी र काचोपात थियो । आजभोलि ती सबै हराइसकेका छन् (अन्तर्वार्ता: विश्व सिग्देल, वर्ष-६९) ।

विसं २००७ सालको क्रान्ति अघिसम्म पोखरा मलुकुको प्रशासनिक दृष्टिले महत्वसाथ हेरिएको ठाउँ थिएन । राणा शासनको लामो समयसम्म पनि यहाँ 'बडाहाकिम' नियुक्त नगरिनुको अर्थ यसैबाट लगाउन सकिन्छ । तर, जब यता लाहुरे समुदायको नजर पयो, क्रमशः चहलपहल बढ्यो (क्रान्तिपुर, २०७३ मंसिर २५) । त्यसैले पनि पोखरालाई लाहुरेको सहर भन्न थालियो । लाहुरे बस्ती पोखरा मुलुकका अन्य सहरहरूको तुलनामा व्यवस्थित र सफा छ । हुंगाले बनेका घर आकर्षक छन् । धेरै बसाइ व्यवस्थित छ । लाहुरेहरू गाउँटोल सफा राख्छन्, त्यसको सिको अरूले पनि गर्दा सहरी सरसफाइ र व्यवस्थापन तुलनात्मक रूपमा स्तरीय बनेको छ । लाहुरेले पोखरा र वरपरको जनजीवनमा धेरै परिवर्तन ल्याए ।

पैसो भिँयाए । गाउँलाई सहर बनाए । खानपिन, लाउने र रमाउने सबैमा उल्लेख्य परिवर्तन भयो । पोखरा र वरपरका सहरमा व्यापारिक क्रियाकलापमा सकारात्मक भूमिका बढाउनुमा लाहुरेकै योगदान छ ।

राणाशासन अन्त्य भएको वि.सं. २००७ साल मुलुकका लागि एउटा टर्निङ प्वाइन्ट थियो । त्यो वर्ष पोखरा विकासको कोसेढुंगा सावित भइदियो । किनभने यतिबेलै फ्रान्सेली नागरिक मौरिस हर्जोग र लुइस लाकनलले अन्नपूर्ण हिमाल आरोहण गरे । पहिलोचोटी आठ हजार मिटरमा मानव पाइला टेकिएको उक्त सफलता संसारभरि चर्चाको विषय बन्यो । आरोहणले अन्नपूर्णलाई मात्र चिनाएन । पर्वतारोही क्याम्प बनाएर बसेको पोखराले पनि विश्वसामु चिनिने मौका पायो (महत, ०७३ फागुन २) । विसं २००८ सालमा सुरु भएको एयरपोर्टले पोखरालाई काठमाडौंसँग जोड्यो । यसको पूर्ण सुरुआत भने विसं २०१५ सालबाट भयो । विसं २०२८ सालमा सिद्धार्थ राजमार्गमार्फत पोखरा मुलुकका अरु भागसँग जोडियो । विसं २०३१ सालमा बनेको पृथ्वी राजमार्गले राजधानीका साथै अरु ठाउँसँग सम्पर्क सजिलो बनायो । सुरुको ब्रान्डिङ अन्नपूर्ण रेन्ज थियो । पोखरा वास बस्ने ठाउँको रूपमा विकास भयो । सन् १९६० मा स्विस टोलीले धवलागिरि आरोहण गर्दा पनि पोखराले आफूलाई थप चिनाउने अवसर पायो । दोस्रो चरणमा पोखरा गएर फर्किने पर्यटकीय गतिविधि सुरु भयो । सबै पर्यटक अन्नपूर्णमा पदयात्रा गर्ने खाले त हुन्थेनन् । तिनले पोखराका होटेलको भ्यालबाट मुखबाट 'वाऊऊ' स्वतः आउने गरी नजिकै हिमाल देख्न पाए । एसीको चिसोमा पनि हिमालको चिसो अनुभव गर्न पाउने भए । यसैले हिमालको फाइदा पोखराले पायो (महत, २०७३ फागुन २) ।

सामान्यतया यातायात विकासक्रममा पहिले बयलगाडा, त्यसपछि साइकल, त्यसपछि पक्की सडक तथा मोटर, अनि पायक परे हवाइजहाज आउँछ । पोखरामा भने यातायात साधन उल्टोक्रममा भित्रिए । सबभन्दा पहिले सन् १९५२ मा दरभंगाबाट भाडामा चलाइएको डिसी-३ हवाइजहाज ओर्लियो । त्यसपछि त्रिभुवन ग्राम विकास अन्तर्गत सन् १९५७ मा अमेरिकी विलिस जिपलाई हवाइजहाजले बोकेर ल्यायो । हवाइजहाजले साइकल तथा टाँक, टायर ओसारेपछि पोखरामा सन् १९६० को सुरुवातबाट साइकल तथा भैंसीगाडा गुड्न थाले । सबभन्दा पछ्यौटेमा सडक तथा मोटर परे । सन् १९६७ मा सुनौलीबाट र सन् १९७२ मा काठमाडौँबाट सडक जोएपछि मोटर आएको थियो (गुरुङ, २०६३:२०२) ।

पोखरा निर्माणमा पोखरेलीको मात्रभन्दा पनि विदेशीहरूको योगदान बढी छ । सन् ६० को दशकमा विश्वभर हिप्पीहरूको लहर चलेको थियो । त्यो बेला पोखरामा पनि त्यसको प्रभाव परेको थियो । पोखराको पर्यटन क्षेत्रको विकासमा उनीहरूले राम्रै योगदान दिए । त्यो बेला होटल तीनचार वटामात्र थियो । पर्यटक बैदामको स्थानीयको घरगोठमा नै बसोबास गर्थे । उनीहरूको नेपाल आगमनसँगै पोखरामा अङ्ग्रेजी साहित्य पढ्ने र पश्चिमी संगीत सुन्ने संस्कृतिको थालनी भयो । अहिले पोखरा विविध जातजाति, भाषाभाषी, भेषभुषा तथा समग्रमा विविधता र रोचक संस्कार संस्कृतिको विशेषतायुक्त सहर भएको छ (अन्तर्वार्ता: विश्व सिग्देल, वर्ष-६९) ।

शासकीय स्वरूपका हिसाबले जस्तो बने पनि पोखरा महानगरमा विस्तारित भइसकेको छ । त्यसै पनि पश्चिमी जिल्लाका लागि शिक्षा, स्वास्थ्य, व्यापार, रोजगारी र यातायातमा पोखरा अति सुगम छ । सन् १९५२ मा टोनी हेगनले भ्रमण गर्दा ठेलागाडा र नेवारी शैलीका पराम्परागत घर देखेको पोखराको इतिहासमा उल्लेख छ । तर, त्यसको सात दशकपछि अब पुरानो पोखराको कल्पना पनि जटिल हुन्छ (कान्तिपुर २०७३ मंसिर २५) । नेपालको संघीय संरचना अनुसार गण्डकी प्रदेशमा ११ वटा जिल्ला छन् । तीमध्ये एक जिल्ला कास्की पनि हो । कास्कीको असाध्यै रमणीय ठाउँ नै पोखरा हो । पोखरा कास्कीको मात्रै नभई गण्डकी प्रदेशकै राजधानी हो । गण्डकी प्रदेश सभाको २०७५ असार १८ गतेको बैठकले पोखरालाई प्रदेश राजधानी बनाउने प्रस्ताव सर्वसम्मत पारित गरेको थियो ।

पोखरामा पहिलोपटक विदेशी पर्यटक सन् १८९९ मार्च महिनामा जापानी भिक्षु इकाई कावागुची पोखरा, मुस्ताङ हुँदै तिब्बत गएको मानिन्छ (उप्रेती, २०७०: ५) त्यसैले उनलाई पोखराको अवलोकन भ्रमण गर्ने प्रथम विदेशी मानिन्छ । सन् १९४९ तिर पर्वतारोहीका रूपमा पर्यटक आउने गरेको भएपनि सन् १९६० भन्दा पहिला पोखराको पर्यटनले गति लिएको पाइँदैन (अधिकारी, २०५९: १९०) । पोखरा काठमाडौँ हवाई सम्पर्क नहुँदासम्म पर्यटकले काठमाडौँ बाहिरको प्राकृतिक सुन्दरतापूर्ण क्षेत्र पोखरा यात्रा गर्न पाएका थिएनन् । भैरहवा-पोखरा एवम् काठमाडौँ-पोखराको हवाई सम्पर्कले पोखराको पर्यटकीय गतिविधिमा महत्वपूर्ण आयाम थप्यो । वास्तवमा सन् १९६९ मा सिद्धार्थ राजमार्ग र सन् १९७४ मा

पृथ्वी राजमार्गको निर्माण पश्चात् पोखराले पर्यटन क्षेत्रको विकासमा गति लिन थालेको पाइन्छ (अधिकारी, २००२: ५) ।

सन् १९६९/०७० पोखरामा बस्नलायक होटल ज्यादै कम थिए । होटलमा बस्ने सुविधा नहुनाले पर्यटकहरू फेवातालको किनारमा पाल टाँगेर बस्ने गर्दथे । खास गरी पदयात्रा र पर्वतारोहणका लागि आउने पर्यटक त्यसअघि र फर्केर आएपछि तिनै पालहरूमा रमाउँथे । विस्तारै पर्यटन व्यवसायीले 'प्याकेज' मा पोखराका होटलमा पर्यटक राख्ने व्यवस्था मिलाउँदै गए । पोखराको चर्चा देश, विदेशसम्म फैलिँदै गयो ।

पोखरा तालतलैया, गुफा, हिमशृङ्खला तथा अन्य प्राकृतिक सम्पदाले भरीपूर्ण छ । पोखरा धेरै विदेशीले नेपालभन्दा पहिला सुन्ने नाम हो । कुनै बेला पोखरा साँघुको मुखबाट धोवी गौँडासम्म मात्र थियो । त्यतिबेला यो क्षेत्रको गौँडा (सरकारी अड्डा अदालत भएको ठाउँ) थियो । जतितिवेला पोखराको जनसंख्या सात हजारको वरपर थियो । विस्तारै जनसंख्या वृद्धि हुँदै गयो । पोखराको केआई सिंह पुलमा ब्रिटिस क्याम्प र रामबजारमा इन्डियन पेन्सन क्याम्पको आगमन भयो । त्यही बेलाबाट पोखरामा लाहुरे बस्ती बाक्लिन थाल्यो । पोखरालाई सफा सहर बनाउन लाहुरेको ठूलो योगदान छ । सफासुगधर भएर बस्नुपर्छ भन्ने सिकेका लाहुरेहरू भित्रिएदेखि नै पोखराको लवाईखवाई र जीवनशैलीमा अभूतै बढी परिवर्तन आयो । पोखरा महानगरले नेपालकै सुन्दर र सफा नगरको रूपमा पहिचान राखेको छ । आव २०६७/६८ मा यो जिल्ला देशको पहिलो खुला दिशामुक्त जिल्ला घोषित हुन सफल भएको थियो । आव २०७२/७३ मा पूर्ण साक्षर जिल्ला घोषणा भएको थियो । नेपालको राजधानी काठमाडौँदेखि करिब २०० किलोमिटर पश्चिममा रहेको पोखरा प्राकृतिक रूपले अत्यन्त मनोरम स्थान हो ।

पोखरा क्षेत्रको भ्रमण गर्ने सम्भवत प्रथम विदेशी पर्यटक जापानी बौद्ध भिक्षु इकाइ कावागुचीका शब्दमा 'सुन्दरता तथा प्राकृतिक दृश्यको ठाउँ, बाँसले छोपेको खोल्सी, फूलले सिंगारेको हरिया थुम्का, अग्ला पर्वत माझमा रहेको यो स्थान मेरो हिमाली भ्रमणमा यस्तो आकर्षक दृश्य कहिँ पाइएन जुन मनमोहक सुन्दर दृश्य पोखरामा पाएँ' (कावागुची, २०५२: ४२) ।

स्विटजरल्यान्डका भूगर्भविद टोनी हेगनका शब्दमा विश्वमा कुनै त्यस्तो ठाउँ छैन जहाँ ८ हजार मिटरका अग्ला पर्वतको आनन्दपन नजिकबाट होचो डाँडाहरूले नछेकिएको औलीय

बेसीबाट देखिन्छ । पोखरा वास्तवमै अति विशिष्ट तथा विश्वभरिमा सुन्दर ठाउँहरू मध्येमा पर्दछ । उपरोक्त दुई भनाइलाई मात्र ध्यान दिने हो भने पोखरा क्षेत्रमा पर्यटन विकासका मूल आधार भनेको नै यहाँ रहेका सुन्दर प्राकृतिक सम्पदाहरू हुन् । यिनै सम्पदाको मनमोहक दृश्यलाई नियाल्न आउने पाहुनाहरूको घुँइचोले पोखरा पर्यटकीय सहरको रूपमा परिचित हुन पुग्यो । पोखरा उपत्यकाको उत्तरतिर रहेका आकर्षकसेता हिमशृङ्खलाको आकृति फेवाताल, बेगनासताल तथा रूपातालजस्ता तालतलैयामा देखिँदा हुने अलौकिक आनन्दको दृश्यले पोखरालाई पर्यटकीय सहर बनाएको हो । सन् १९७० को दशकमा व्यवसायिक पर्यटक गतिविधि सुरु हुने वित्तिकै पर्यटकहरूको संख्यामा द्रुत वृद्धि हुने क्रम रहेको देखिन्छ । पर्यटन विकाससँगै हिप्पी संस्कृति र समूहगत पर्यटनका सामाजिक एवं वातावरणीय असरले पोखरा प्रभावित बन्न थाल्यो (खतिवडा, २०७५:५) ।

विसं २०४२ सालमा अन्नपूर्ण क्षेत्र कार्यक्रम लागु भएपछि उक्त क्षेत्रको संरक्षणमा धेरै काम भए जसको फाइदा पोखराले पायो । पोखरामा बसाइँसराइ तीव्र छ, सहरीकरण अव्यवस्थित छ । वि.सं.२०२७ सम्म पोखरालाई पर्यटकीय क्षेत्र भनेर विकास गर्ने कुनै योजना थिएन । वि.सं.२०३३ मा यसलाई पर्यटकीय क्षेत्रका रूपमा विकास गर्ने पोखरा उपमहानगरपालिकाले निर्णय गर्‍यो । त्यसका साथसाथै विभिन्न सडकहरू निर्माण गरिए (अधिकारी, २००२:१८९) । पोखरा विकासका लागि विसं २०३१ सालमा आधिकारिक योजना बनाइएको थियो । सरकारले २ वर्षको अध्ययनपछि तयार पारेको गुरु योजना तत्कालीन मन्त्रपरिषदले पास गरेको थियो । कार्यान्वयनका लागि तत्कालीन अञ्चलाधीश शंकरराज पाठक र योजनाविद् पदमबहादुर क्षेत्रीलाई जिम्मेवारी दिइएको थियो । गुरुयोजनाले दीर्घकालीन र अल्पकालीन गरी विभिन्न योजना समेटेको थियो । पोखराको न्युरोडको फराकिलो सडक त्यसकै नतिजा थियो । अहिलेको पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल बनाउनेदेखि योजनाबद्ध सहरीकरणसम्मको योजना उनीहरूले नै बनाएका थिए । पछि त्यो योजनालाई बुझेर कार्यान्वयन गर्ने मान्छेको अभावले पोखराको विकासको गति रोकिन गयो । त्यसयता सहरीकरण स्वतस्फूर्त छ, योजनाबद्ध छैन (महत, २०७३ फागुन २) ।

२.२ पोखराको भौगोलिक अवस्था

विश्व मानचित्रमा पोखराको अवस्थिति २८°१०' उत्तरी अक्षांशदेखि २८°१६' उत्तरी अक्षांशसम्म र ८३°५८' पूर्व देशान्तरदेखि ८४°०२' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ

(अधिकारी, २००२:०१) यसको क्षेत्रफल ४६४.२४ वर्ग किलोमिटर छ । समुद्र सतहदेखि मादी नदीको किनारमा करिब ४ सय ५० मिटर, सेती नदीको कोत्रे स्थित गल्ली करिब ५ सय ५० मिटर र मोदी नदीको वीरेठाँटी नजिक लगभग ९ सय ५० मिटर उचाइमा यस जिल्लाको होचो भाग अवस्थित छ । उत्तरको अग्लो अन्नपूर्ण शृंखला सधैं हिउँले ढाकी रहन्छ र ११ वटा विभिन्न हिमशिखरहरू ७ हजार मिटरभन्दा बढी उचाइका छन् । यीमध्ये अन्नपूर्ण प्रथम (८,०९१) मिटर यसै जिल्लाको उत्तर-पश्चिम सिमानामा पर्छ भने माछापुच्छ्रे हिमाल (६,९९३ मिटर) जिल्लाको उत्तरी मध्य-भागमा पर्छ । उत्तर तर्फको मनमोहक हिमाली शृंखला, सेती नदीको गहिरो गल्ली, उपत्यका र ताल-तलैया यस जिल्लाका आभूषण हुन् । अहिले पोखरा धेरैको सपनाको सहर भएको छ । पोखरा महानगरपालिका भूगोलको हिसाबले नेपालकै सबैभन्दा ठूलो महानगरपालिका हो । विसं २०७३ फागुन २७ गते महानगरपालिका घोषणा भएको हो । यसको क्षेत्रफल ४६४.२४ वर्ग किमी छ । पोखरा महानगरपालिका, तत्कालीन पोखरा उपमहानगरपालिका, लेखनाथ नगरपालिका, मौजा, चापाकोट, भदौरे तामागी (३,९), कास्कीकोट, माझठाना (१,४,९) कालिका (१,५) र पुरन्चौर गाविस मिली ३३ वटा वडामा विभाजित छ । पोखरा महानगरपालिकाको पूर्वी सिमानामा मादी र रूपा गाउँपालिका, पश्चिममा अन्नपूर्ण गाउँपालिका पर्वत र स्याङ्जा जिल्ला छ । उत्तरी सिमानामा माछापुच्छ्रे र मादी गाउँपालिका तथा दक्षिणमा स्याङ्जा र तनहुँ जिल्ला पर्छ (पोखरा दर्पण, २०७५: ५—७) ।

२.३ पोखराको जनसंख्या

विसं २०६८ सालको राष्ट्रिय जनसंख्या अनुसार यस पोखरामा जम्मा घर संख्या १ लाख ५ हजार ६ सय ३० र जनसंख्या ४ लाख २ हजार ९ सय ९५ छ । जसमा पुरुष १ लाख ९२ हजार ९ सय ७७ र महिला २ लाख १० हजार १८ जना छ । पोखरामा गुरुङ, ब्राह्मण, क्षेत्री, मगर, नेवार, थकाली, विश्वकर्मा, परियार, मिजार आदि जातका मानिस मुख्य रूपमा बसोबास गर्छन् । पोखरा महानगरपालिका क्षेत्रफलका हिसाबले देशकै ठूलो महानगरपालिकाको रूपमा परिचित छ (पोखरा दर्पण, २०७५: ५—६) ।

परिच्छेद तीन

गोर्खा भर्तीको ऐतिहासिकता

३.१ गोर्खा भर्तीको इतिहास

तत्कालीन गोर्खा राज्यका राजा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्य विस्तार सुरु गर्नु अघि नेपालमा स-साना राज्यहरू थिए । ती स-साना राज्यहरूमा कर्णाली तथा गण्डकी क्षेत्रमा बाईसी-चौबीसी राज्यहरू, काठमाडौं उपत्यकामा अवस्थित कान्तिपुर, पाटन र भक्तपुर राज्यहरू, पूर्वतिरका सेन राज्यहरू गरी ५० भन्दा बढी राज्यहरू थिए (कार्की २०६५:०१) । यी राज्यहरूमा एकआपसमा बारम्बार लडाइँ भइरहन्थ्यो । शक्तिशाली राज्यले सानातिना कमजोर राज्यलाई दबाएर राख्ने र अस्तित्व नै लोप गराई आफ्नो राज्यमा गाभ्ने गर्थे । यसै क्रममा वि.सं. १७९९ मा नरभूपाल शाहको निधनपछि, गोर्खा राज्यको बागडोर पृथ्वीनारायण शाहले सम्हाले (बस्न्यात, २०७१:२५) ।

उनले गोर्खा राज्यलाई विस्तार गरी विशाल राज्यको राजा बन्ने चाहना राखी राज्य विस्तार अभियानमा लागे । यो क्रममा उनले धेरै राज्यसँग युद्ध गरे । उनी र उनीपछिका उत्तराधिकारीले युद्धमा धेरै राज्यलाई पराजित गर्दै जाँदा अहिलेको नेपाल बन्यो । गोरखाले नेपालको एकीकरण अभियान गर्ने क्रममा काठमाडौं कब्जा गरेपछि, गोर्खा राज्यलाई नेपाल राज्य भनियो । नेपालको एकीकरण अर्थात् गोर्खा राज्य विस्तारको अभियानमा पृथ्वीनारायण शाह स्वयंमूले कुशल सेनाध्यक्षको भूमिका निभाएका थिए । नेपालीले पनि यस अभियानमा धेरै राज्यसँग भिडन्त गर्दै जाँदा उनीहरूले अद्भूत वीरता देखाएका थिए ।

नेपालको एकीकरण अभियान पूर्व टिष्टा र र पश्चिममा सतलज नदीसम्म पुग्यो । ठिक यतिबेला सन् १६०० को डिसेम्बर ३१ मा बेलायतले भारतमा आफ्नो सत्ताको इकाइका रूपमा 'इस्ट इन्डिया कम्पनी' खोलेर भारतवर्षका सानाठूला राज्य र रजौटाहरू धमाधम ब्रिटिस सेनासँग पराजित हुँदै औपनिवेशिक यातनामा समेटिँदै गइरहेका थिए । नेपालले आफ्नो राज्य विस्तार अभियान भित्र पारिरहेको बेला अङ्ग्रेजले पनि भारतमा विस्तार अभियान चलाइरहेको थियो । नेपाल र अङ्ग्रेजबीच राज्य विस्तार अभियानको टक्कर हुन थाल्यो । अङ्ग्रेजले नेपालमाथि पहिलेदेखि नै सम्बन्ध राख्न खोजेको थियो । सन् १७६९ मा जेम्सलोगन मिसनबाट नेपालसँग सम्बन्ध राख्ने अङ्ग्रेजको इच्छा पूरा भएन (के.सी,

२०६१:४४) । तत्कालीन नेपाल शासकहरू अङ्ग्रेज विरोधी भएकाले पाँच दशकसम्म पनि उनीहरू नेपालसँग सम्बन्ध स्थापित गर्न असफल भएपछि अङ्ग्रेजले विभिन्न बहानाहरू बनाई युद्ध गर्ने नीति अवलम्बन गर्न थाल्यो ।

सन् १८१४ नोभेम्बर १ (विसं १८७१ कात्तिक १८) मा लखनउबाट इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारका गभर्नर जनरल लर्ड हेस्टिङले बुटवल र स्युराज क्षेत्र आफ्नो क्षेत्रमा पर्ने दाबी गरेर निहुँ भिके । उनले नेपालका राजालाई २५ दिनभित्र 'बुटवल र स्युराज' खाली गर्न चेतावनी दिँदै तोकिएको मितिमा खाली नगरे बलपूर्वक कब्जा गर्ने धम्की दिए । नेपाल, अङ्ग्रेजको दाबी मान्न तयार भएन । इस्ट इन्डिया कम्पनीका तत्कालीन गभर्नर जनरल लर्ड हेस्टिङ्सले सन् १८१४ नोभेम्बर १ (वि.सं. १८७१ कात्तिक १८ गते) मा लखनउबाट नेपालविरुद्ध युद्धको घोषणा गरे (बन्स्यत, २०७१:८०) । गोर्खाली आक्रमणको क्षतिबाट उत्तेजित अङ्ग्रेजले नेपाललाई चारैतिरबाट घेर्न विभिन्न ठाउँबाट थुप्रै पल्टन परिचालन गर्‍यो । उसले मोरङ, मकवानपुर, बुटवल, अल्मोडा, कुमाउ, नाहान, जैथक, मलाउ, देउथल र नालापानीमा आक्रमण गरेको थियो । सन् १८१४-१६ सम्म दुई वर्ष तत्कालीन ब्रिटिस इस्ट इन्डिया कम्पनी सेनासँग थुप्रै ठाउँमा युद्ध लड्यो । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाली सेनाको संख्या १६ हजार थियो । अङ्ग्रेज पक्षको सेना ४६ हजार ६ सय २९ थियो (बाँस्कोटा, १९९४:३१) यस युद्धमा नेपाली पक्षको हार भयो । अत्याधुनिक हातहतियारले सुसज्जित अङ्ग्रेजी सेनासँग नेपालले लड्न सकेन ।

जितगढीमा गोर्खाली सेनाका तर्फबाट कर्णेल उजिरसिंह थापाको नेतृत्वमा लडाइँ गर्दा अङ्ग्रेजतर्फ पाँच अफिसर र एक सय २८ सिपाहीको मृत्यु भयो । ७० जना गोर्खाली सेना मारिए (वीर योद्धाहरू, २०६३:६२) । रातभरि लडेर गोर्खाली सेनाले अङ्ग्रेज सेनालाई लखेट्न सफल भयो । बुटवलनजिक जितगढीमा हार खानुपर्दा उड निकै चिन्तित थिए । अङ्ग्रेज सेनालाई गोर्खालीले जितेकाले यस ठाउँको नाम जितगढी राखिएको हो । अङ्ग्रेज सेना फेरि जितगढीमा आक्रमण गर्न आयो । ३ सय ५० गोर्खाली सेना अङ्ग्रेज सेनालाई फेरि पनि धपाउन सफल भए । दोस्रो हारबाट कायल जनरल उड फेरि आउने हिम्मत गरेनन् । जितगढी नेपालीहरूको वीरता र रणकौशललाई अङ्ग्रेजले नजिकबाट छामेर गएको ठाउँ हो । नेपाल-अङ्ग्रेजबीचको पाँच मोर्चामध्ये सुदूरपश्चिमतर्फ सरदार अमरसिंह थापाले युद्धमोर्चा सम्हालेका थिए । उनले वीरतापूर्वक लडेर आफ्नो किल्ला जोगाइराखे । सतलज

कब्जा गर्न नसकेपछि अङ्ग्रेजहरू बाध्य भएर सन् १८१४ अक्टुबर २२ मा अङ्ग्रेज सेना देहरादून छियो । देहरादून, नालापानी कब्जा गर्ने अङ्ग्रेजको योजना विफल पार्न नेपालका सेनापति अमरसिंह थापाले उक्त इलाकाको रक्षार्थ कप्तान बलभद्र कुँवरलाई खटाएका थिए । नालापानीमा बलभद्रसँग करिब ६ सयजना गोर्खाली सहयोगी थिए । त्यसमा पनि धेरैजसो महिला र केटाकेटी थिए (ढुंगेल, २०७६ जेठ ७) । हतियारका नाममा भाला, तरबार, भरुवा बन्दुक, खुकुरी, धनुवाण र ढुङ्गामुढा मात्र थिए । अङ्ग्रेजहरूका आधुनिक हतियार र सुसङ्गठित फौजको सामना गोर्खाली सेनालाई फलामको चिउरा चपाउनु बराबर थियो । अङ्ग्रेजले लगातार तोपको वर्षा गरे पनि गोर्खाली सेनाले हरेस भने खाएनन् । धैर्य र होसियारपूर्वक निरन्तर लडिरहे ।

पाखा-पर्वतमा हुर्केका गोर्खालीहरूका बलिया शरीर र उच्च युद्धकौशलले अङ्ग्रेजको मनोबल क्रमशः घट्दै गयो । गोर्खाली सेनाको जवाफी प्रत्याक्रमणबाट लेफ्टिनेन्ट एलिससहित अङ्ग्रेजका धेरै जवान युद्धमा मारिए । नालापानी किल्लातर्फ बढेका अङ्ग्रेज फौजका केही अधिकृत र जवान मात्र बाँचे । सन् १८१४ को नोभेम्बर २७ तारेखको बिहान नालापानी किल्लामा भएको अङ्ग्रेज फौज विरुद्धको युद्धमा जमदार सिंहवीर घर्तीमगरले पुरानो गोरख पल्टनबाट बढो वीरताको साथ नेतृत्व गरेका थिए । उनले कर्नेल माबीले नेतृत्व गरेका सैनिकहरू मध्ये एक दर्जन भन्दा बढी लाई मार्न सफल भएका थिए भने दर्जनौलाई घाइते बनाए (वीर योद्धाहरू, २०६३:६२) । उनको साहसलाई बलभद्र कुँवरले मुक्त कण्ठले प्रशंसा गरी पुरानो गोरख गणको मनोबल बढाइदिएका थिए ।

नालापानीमा अङ्ग्रेजहरूले दोस्रोपटक पनि पराजय बेहोर्नु पर्‍यो । अब नालापानी किल्ला अङ्ग्रेजको इज्जतको विषय बन्न पुग्यो । यो जिम्मेवारी कर्नेल माबीले पाए । तर, जति गरे पनि सीधा लडाईंमा सरदार बलभद्र कुँवरलाई हराउन नसकिने स्थिति देखेका अङ्ग्रेजहरू छलकपटमा लागे । रसदपानी र कुनै खाले सहयोग भित्र नपुग्ने गरी करिब एक महीना किल्लामा नाकाबन्दी गरियो । थप तोप-गोला र फौज उपलब्ध भएपछि सन् १८१४ नोभेम्बर २६ मा नालापानी किल्लामा तेस्रो आक्रमण भयो । यसपटक सोभै आक्रमण नगरी पहिले तोपले किल्लाको पर्खाल फोरेर सेनाले धावा बोल्ने रणनीति अपनाइयो । अन्ततः ३० नोभेम्बरमा बलभद्र कुँवर तिर्खाले आकुलव्याकुल भएका ८५ जना साथी लिएर किल्लाबाट बाहिरिए । यसरी ठूलो क्षति बेहोर्दै कम्पनीले नालापानी हात पायो । तर, त्यहाँ लम्बिएको लडाईं र गोर्खाली सेनाको रणकौशलले उनीहरूलाई आफ्नो युद्ध-योजनामा पुनर्विचार गर्न

बाध्य पायो । अङ्ग्रेज अफिसरहरूमा नालापानी युद्धको यति गहिरो प्रभाव पायो कि उनीहरू गोर्खालीहरूलाई आफ्नो सेनामा सामेल गरे ब्रिटिस साम्राज्य विस्तारमा ठूलो मद्दत हुने निक्योलमा पुगे । त्यसरी ब्रिटिस-भारतमा गोर्खा रेजिमेन्टको जन्म भयो (हिमाल खबरपत्रिका २०७० पुस २) ।

एकीकरण पूर्व नेपालीले वीर जातिको रूपमा आफूलाई चिनाउन सकेका थिएनन् । नेपालीले वीरताको प्रदर्शन गर्ने मौका नेपाल-अङ्ग्रेजयुद्धमा देखा पायो । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपाल पराजति भएपछि ४ मार्च १८१६ सुगौली सन्धि गर्नुपऱ्यो (लेभी, २०६२:८७) । पहिलो चरणको लडाईं १५ मे १८१५ मा जनरल अक्टरलोनी र अमरसिंह थापाबीचको सम्भौताबाट टुंगियो । दुई जनरलबीच मलाउबाट अमरसिंह र जैथकबाट रणजोर सिंह आफ्ना साथी, हातहतियार, सम्पत्तिसहित स-सम्मान निस्कने र गोर्खाली सेनाले जमुना नदी पश्चिमका सबै किल्ला खाली गर्नुपर्ने सम्भौता भएको थियो । महाकालीपूर्वमा भने बुटवलको जितगढमा अङ्ग्रेज फौजले हार बेहोऱ्यो । पाल्पातिर बढेका जोन वूड र काठमाडौं कब्जा गर्न हिंडेका मार्ले दुवै लामो सैन्य अभियान, मलेरिया र बढ्दो मनसुनको खतराले गर्दा पहाड उक्लन सकेनन् । यसरी मुख्य उद्देश्यमा असफल भए पनि गोर्खालीको सैन्य विस्तार अवरुद्ध पार्न, गढवाल-कुमाउबाट गोर्खाली सेनालाई विस्थापित गर्न तथा शिख, मराठा र तिब्बतसँग हुनसक्ने नेपालको गठबन्धन रोक्न कम्पनी सफल भयो ।

पहाडमा मनसुनसँगै उर्लने नदीनाला र तराईमा मलेरियाका कारण आफ्नो सैन्य अभियान रोक्न बाध्य कम्पनी नेपालसँगको द्वन्द्वलाई आफ्नो दूरगामी हित हुने सन्धिमा पुऱ्याएर टुंग्याउन चाहन्थ्यो । उसले महाकाली पश्चिमको सफलताका आधारमा नेपाल दरबारसँग तराईको उर्वर भूभागमाथिको दावी छाड्नुपर्ने र काठमाडौंमा आफ्नो रेसिडेन्ट (आवासीय प्रतिनिधि) राख्ने प्रस्ताव राख्यो । चार पुस्ताको पसिनाबाट आर्जित महाकालीपारिको साम्राज्य गुम्दा चिन्तित नेपाल दरबार भने महाकालीपूर्वका मोर्चामा हारेको कम्पनीले नेपालमाथि पूर्ण विजेताले जस्तो गरी शर्तहरू राखेको ठान्यो । गोर्खाली सेनाले पनि पहिलो चरणको युद्धमा अङ्ग्रेजका चारमध्ये तीन डिभिजनलाई हराएकाले आफूलाई पराजित शक्ति मान्दैनथ्यो । त्यही कारण, २ डिसेम्बर १८१५ मा काठमाडौंको तर्फबाट गजराज मिश्रले हस्ताक्षर गरेको सुगौली सन्धिलाई नेपाल दरबारले मान्यता दिएन ।

सुगौली सन्धि ले आधिकारिकता पाउने छाँट नदेखेपछि कम्पनीले अमरसिंह थापालाई आत्मसमर्पण गराउन सफल डेविड अक्टरलोनीलाई काठमाडौं आक्रमणको जिम्मा दियो । उनी २० हजार फौज लिएर २५ जनवरी १८१६ मा काठमाडौंतिर सोभिए । करीब ७ हजार फौजको एउटा डफ्फा पश्चिमको राप्ती नदी पछ्याउँदै उत्तर लाग्यो भने ५ हजार फौज गोरखपुरबाट बुटवल हुँदै पाल्पातिर लाग्यो । बाटो फेर्दै अगाडि बढेका अक्टरलोनी हेटौंडा आइपुग्दा गोर्खाली फौज आश्चर्यचकित भए । दुस्मन यति नजिक आइपुगेको खबरले काठमाडौंमा भीमसेन थापा पनि आत्तिए । मकवानपुरमा अक्टरलोनीले धावा बोलेपछि ४ मार्च १८१६ मा सुगौली सन्धि ले औपचारिकता पायो (नेपाल, २०७६ जेठ ४) ।

नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा गोर्खाली पराजित भए पनि उनीहरूको युद्धकौशल र बहादुरीबाट अङ्ग्रेजहरू अत्यन्तै प्रभावित थिए । त्यसपछि त अङ्ग्रेजले गोर्खाली सेनाको प्रशंसाको श्रृङ्खला नै सुरु गरे । 'यस्तो चुस्तता र बहादुरीपूर्ण प्रदर्शन जीवनमा हामीले कहिल्यै देखेनौं । आफ्ना साथीहरूको लासलाई पनि बेवास्ता गरेर तिनीहरू युद्धमा जसरी निडर भएर लड्थे, त्यस्तो अन्यत्र प्रायः देख्न पाइँदैन' (वाइरन, १९८५:३०) । जनरल अक्टरलोनीले गोर्खाली सेनाको वीरतामाथि प्रशंसा गर्दै 'कम्पनी सिपाहीको तुलना गर्दा गोर्खाहरूसँग गर्न सम्भव छैन' भनेका थिए । उनले यी गोर्खालीहरूलाई शत्रुको पङ्क्तिमा राख्नुभन्दा आफ्नो सेनामा सम्मिलित गराई मित्र बनाउनु धेरै लाभप्रद हुनेछ, भन्नेसम्मको अभिव्यक्ति दिएका थिए ।

सन् १८१५ मे १५ मा गोर्खाली फौजको नेतृत्व गरेर पश्चिमी क्षेत्रमा अङ्ग्रेजसँग लडिरहेका अमरसिंह थापा र जनरल डेविट अक्टरलोनीबीच सम्झौता भयो । दुवै सेनाध्यक्षबीच एक सम्झौतापत्रमा हस्ताक्षर हुँदा त्यस पत्रको पाँचौं धारामा अङ्ग्रेजले ब्रिटिस सेनामा गोर्खालीलाई भर्ती गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको थियो । 'काजी अमरसिंह थापा, काजी रणजोरसिंह थापाको व्यक्तिगत सम्मान रक्षार्थ नियुक्त भएका सिपाहीबाहेक अन्य सबै नेपाली सिपाहीहरूलाई इच्छानुसार अङ्ग्रेजी सेनामा भर्ती हुने स्वतन्त्रता हुनेछ' भन्ने उल्लेख गरिएको थियो (ज्ञवाली, १९५१:१२८) । अङ्ग्रेज सरकारबाट गोर्खालीलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती गर्ने स्वीकृति पाएपछि अङ्ग्रेजले गोर्खालीहरूलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती गर्न थाले । यसरी हेर्दा अङ्ग्रेजले नेपालीलाई आफ्नो सेनामा सम्मिलित गराउने मुख्य कारण

नेपालीले देखाएको बहादुरिता प्रमुख कारण थियो । ब्रिटिस सेनामा नेपालीहरूलाई भर्ती गराउने विचारको थालनीकर्ता जनरल अक्टरलोनी नै थिए ।

३.२ गोर्खा भर्तीको शृङ्खला

अमरसिंह थापा र डेविट अक्टरलोनीका बीचमा १५ मे १८१५ को सम्झौतापूर्व नै कुमाउँ, गढवाल क्षेत्रमा रहेका विशेषतः युद्धबन्दीबाट ब्रिटिस सेनामा प्रवेशको सुरुआत भएको पाइन्छ । डेविट अक्टरलोनीले गोर्खालीहरूलाई आफ्नो सेनामा प्रवेश गराई भारतमा उनीहरूको छुट्टै पल्टन स्थापन गर्न आवश्यक छ भन्ने प्रस्ताव भारतस्थित कम्पनी सरकारका प्रमुख गर्भनर जनरल समक्ष पठाएपछि, गोर्खाली सेनाहरूको युद्ध कौशलबाट प्रभावित गर्भनर जनरल लर्ड मोयराले सो प्रस्तावलाई कम्पनीका डाइरेक्टर्स समक्ष प्रस्तुत गरे । सो प्रस्ताव सन् १८१५ अप्रिल २४ मा स्वीकृत भएको थियो । नेपालको पश्चिमी क्षेत्र मलाउको युद्धमा नेपालीको हार भएपछि तिनै नेपाली युद्धबन्दीहरूबाट ४ वटा बटालियनहरू स्थापना गरिएको थियो । ती ४ बटालियनहरू निम्नानुसार छन् (के.सी., २०५९:१०३) ।

१. कुमाउँ बटालियन ।

२. मलाउ बटालियन ।

३. नुसुरी बटालियन ।

४. शिरमोर बटालियन ।

पछि ब्रिटिस आर्मीका गोरा कमान्डर गोर्खाली पल्टन खडा गर्न तँछ्छाडमछ्छाड गर्न थाले । त्यसपछि विभिन्न नाममा गोर्खा पल्टन बनाइए । सेनाजस्तो संवेदनशील अङ्ग स्थापनाका लागि ब्रिटिसले त्यतिबेला कुनै ऐन/नियम बनाएन । गोरा कमान्डरहरू आफूखुसी विभिन्न पल्टन बनाउँथे । सुरुमा तत्कालीन भारतको सिमला नजिक सुवाथुमा ले. आर. रोजले सन् १८१५ मा 'द मलाउ' रेजिमेन्ट स्थापना गरे । यो पल्टनमा अक्टरलोनीविरुद्ध लड्ने अमरसिंह थापाका कुमाउँ र गढवाली जवान सहभागी थिए । त्यस्तै गोर्खाली र गढवाल-कुमाउँतिरका जवानलाई मिलाएर ब्रिटिस सेनाका लेफ्टिनेन्ट फ्रेडरिक यङ्गले सन् १८१५ मा शिरमोर पल्टन बनाए । भारत शिरमोरको नहानमा बनाइएको यो पल्टनमा नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा बन्दी बनाइएका गोर्खालीहरू थिए ।

गोर्खा युद्धबन्दीलाई शिरमोर र देहरादूनका सैनिक क्याम्पमा राखिएको थियो । सन् १८१५ मा ले. सर आर. कोल्कुहोनले 'थर्ड क्विन एलेक्जेन्डर्स अन गोर्खा राइफल' स्थापना गरे । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धका क्रममा कर्नेल जास्पर निकोसलद्वारा कुमाउ विजय गरेपछि, बन्दी बनाइएका गोर्खाहरूबाट नै यो रेजिमेन्ट खडा गरिएको थियो । सन् १८१७ मा क्याप्टेन एस. फ्रेसरले कटक लिजनको नाममा अर्को पल्टन खडा गरे । सन् १८१७ मा मेजर सी.एस. फागनले 'प्रत्येक गढ लेभ' नामक पल्टन बनाए । सन् १८८६ मा 'फोर्टी सेकेन्ड लाइट इन्फेन्ट्री' नाम रहेको यो पल्टन १९२८ मा 'आसाम लोक लाइट इन्फेन्ट्री' मा परिणत गरियो । सन् १८९३ मा फेरि नाम फेरेर 'सिक्थ गोर्खा राइफल्स' राखियो ।

सन् १८२४ मा आसामको सिलहटमा क्या. पी. डुजेनले 'सिलहट लोकल बटालियन' गठन गरे । सन् १८८६ मा यसलाई 'फोर्टी फोर्थ गोर्खा लाइट इन्फेन्ट्री' बनाइयो । यसको क्याम्प सिलोडमा राखिएको थियो । सन् १८९० मा लेफ्टिनेन्ट कर्नेल सी.आर. म्याक्गेगरले 'फस्ट बर्मा इन्फेन्ट्री' स्थापना गरे । सन् १८९५ मा यसलाई फस्ट गोर्खा राइफल्समा रूपान्तर गरिएको थियो । यसको क्याम्प बर्मा थियो पछि क्वेटा सारियो (के.सी., २०६२:१०३) ।

सन् १८१५-१९०८ को लामो प्रक्रियापछि ब्रिटिस-भारतीय सेनामा सङ्गठित गोर्खा जवानहरूको १० वटा रेजिमेन्ट स्थापना भएको थियो । एक रेजिमेन्टमा सामान्यतया दुई बटालियन रहने व्यवस्था थियो । गोर्खा सैनिक राखेर सुरु गरिएका बटालियनलाई सन् १८१७ को पिँडारी युद्ध, मराठा युद्ध (१८१७-१८) मा लडाइएको थियो । लामो समयपछि सन् १८५७ मा ले. डि. म्योकिन्टामले कुमाउको पिथौरागढमा 'फोर्थ प्रिन्स अफ वेल्स अन गोर्खा राइफल्स' नामक पल्टन खडा गरे । पछि, यसको नाम 'फोर्थ गोर्खा रेजिमेन्ट' भयो । १८५७ मै क्याप्टेन एच.डब्लू. एफ. बोइसटागोनले 'नर्थ वेस्ट फ्रन्टियर्स प्रोभिन्स'को एबटोवादमा 'हजार गोर्खा बटालियन' पल्टन खडा गरे (के.सी., २०६२:१०३) । ब्रिटिस अधिकारीले १० रेजिमेन्ट र २० बटालियन बनाए । प्रत्येक बटालियनमा १६ ब्रिटिस अधिकृत, ८ गोर्खा अधिकृत (क्यूजिओ, ननकमिसनर अफिसर) र ८ सय राइफलम्यान (सिपाही) रहन्थे (के.सी., २०६२:१०३) । ब्रिटेनले आफ्नो साम्राज्य फैलाउन विभिन्न देशमा युद्ध गरिरहेको थियो । ती युद्धमा परिचालन गरिएका गोर्खा सैनिकले अद्भूत बहादुरी प्रदर्शन गरेपछि गोरा कमान्डरको मनखुसीले भर्ती गरिएका गोर्खा सैनिकलाई ब्रिटेनले वैधानिक रूपमै भर्ती गर्ने प्रयास गर्‍यो ।

३.३. सुगौली सन्धिदेखि राणाकाल सुरूसम्मको गोर्खा भर्ती (१८१६-१८४६)

सन् १८१६ को अपमानजनक सुगौली सन्धिमा नेपालले बाध्यात्मक रूपमा हस्ताक्षर गर्नु परेको थियो । नेपालले सन्धिमा ठूलो नोक्सान व्यहोर्नुको साथै देशकै सार्वभौमसत्तामाथि पनि ठूलो प्रभाव पर्न गयो । सन्धिअनुसार अङ्ग्रेजले ब्रिटिस रेसिडेन्ट काठमाडौंमा राख्ने भयो । तर, नेपाली पक्षबाट ब्रिटिस रेसिडेन्ट (राजदुत) लाई भनेजस्तो सजिलो भएन । नेपालीले अङ्ग्रेजलाई सधैं शंकाको दृष्टिले हेर्ने । नेपाल आउने ब्रिटिस राजदुतले अत्यन्तै कडा निगरानीमा रहनुपर्थ्यो । कहाँसम्म भने अङ्ग्रेज राजदुतलाई काठमाडौं उपत्यकामा घुम्ने अधिकार पनि थिएन । उपत्यका बाहिरको त प्रश्नै भएन । कुनै नागरिककसँग भेटवार्ता गर्न पाइदैनथ्यो । राजासँग पनि प्रधानमन्त्रीको स्वीकृति विना भेट गर्न नपाउने अवस्था थियो । त्यसैले नेपालमा उनीहरू प्रतिष्ठित कैदीको रूपमा रहेका थिए (के.सी., २०६१:७३) ।

सन् १८१६ मा सुगौली सन्धि भएपछि अङ्ग्रेजले नेपाल दरबारसँग गोर्खाली भर्ती गर्ने अनेक प्रस्ताव राखे तर । नेपालले सामरिक शक्तिमा दखल पर्ने आशङ्का उठाउँदै सहयोग गरेन । अङ्ग्रेजले गोर्खा सम्मिलित विभिन्न पल्टन बनाइसकेका थिए । बेलायतले नेपाली युवामाथि आँखा गाडे पनि त्यतिबेला नेपाल सरकारले इस्ट इन्डिया कम्पनीमा भर्ती हुन आफ्ना नागरिकलाई अनुमति दिएको थिएन । त्यसैले ब्रिटिस दलालहरू लुकीलुकी नेपाल छिर्ने र युवालाई फर्काई-फर्काई भर्ती गर्न लैजान्थे । नेपाली युवालाई आफ्नो पल्टनमा भर्ती गराउन अङ्ग्रेजलाई निकै गाह्रो थियो । त्यतिबेला नेपालमा भीमसेन थापा प्रधानमन्त्री सन् १७४९-१७८० (विसं १८०६-१८३७) थिए । उनी कट्टर अङ्ग्रेजविरोधी शासक थिए । उनले आफ्नो शासनकालभर कम्पनी सरकारमा नेपाली युवा भर्ती गर्न अनुमति दिएनन् । त्यसबेलामा ब्रिटिस कम्पनी सरकारको सेनामा भर्ती हुने नेपाली युवाको संख्या नगन्य मात्रामा थियो ।

प्रधानमन्त्री भीमसेन थापाले नेपाली सेनालाई सतर्क र तयारी अवस्थामा राख्ने कार्य गरे । उता अङ्ग्रेजले नेपाली सेनालाई भारतीय भूभागहरूमा भएका विभिन्न युद्धमोर्चाहरूमा संलग्न गराउँदै लग्यो । त्यहाँ गोर्खाली सेनाले ठूलो वीरता देखाएकाले अझ अङ्ग्रेजहरूमा नेपाली सेनाप्रति विश्वास बढ्न गयो । सुगौली सन्धिपछि पहिलो पटक नेपालको लागि आफ्नो राजदुतको रूपमा अङ्ग्रेजले गार्डनरलाई सन् १८१६ मा नियुक्त गरेको थियो । नेपालमा यिनको राजदुतकाल निकै लामो रह्यो । लामो अवधिसम्म उनी नेपालको राजतुदको रूपमा रहे पनि खासै सफलता हासिल गर्न सकेनन् । अङ्ग्रेजले नेपालप्रति

सद्भाव देखाएर नजिक हुने प्रयास गरे पनि सफल हुन सकेन । राजदुत गार्डनर सन् १८१६-१८२९ सम्म नेपालमा रहे (के.सी., २०६१:७३) । ब्रिटिस भारत सेनाका कमान्डर इन चीफ सर एडवार्ड प्याजेले आफ्नो सरकारलाई अरु गोर्खालीलाई आफ्नो सेनामा थप गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएपछि सन् १८२५ मा भर्तीसम्बन्धी कुरा उठाए ।

नेपालमा सन् १८३० को दशकमा राजा राजेन्द्रका दुइटी रानी साम्राज्यलक्ष्मी र लक्ष्मीदेवीले शासनसत्तामा हात हालेपछि एक आन्तरिक द्वन्द्वको कारणले गर्दा नेपालमा निकै ठूलो राजनीतिक उथलपुथल उत्पन्न भएको थियो । भारदारहरूको आपसी संघर्षको कारण नेपालमा भएको अस्थिरताको अवसरलाई सदुपयोग गरी अङ्ग्रेजले मौकाको रूपमा लिने विचार गरे । नेपालीहरू आन्तरिक कलहमा अल्झे भने अङ्ग्रेजले नेपालीलाई भर्ती गराउने चाहाना वैधानिक तरिकाले सम्पन्न गर्न सकिन्छ भन्ने विश्वास थियो । भारतीय सुरक्षाको दृष्टिकोणले पनि धेरैभन्दा धेरै नेपाली जवानलाई भर्ती गराउनुपर्ने भन्ने कुरा तत्कालीन राजदुत हड्सनले उठाएका थिए (के.सी., २०६१:७३) ।

यसैक्रममा अङ्ग्रेजले नेपाली युवालाई भर्ती गराउन गोप्य रूपमा सन् १८४३ मा भारत नेपाल सीमा नजिक भर्ती डिपो खोलेर नेपाली युवालाई बटुल्न नेपाल पसेका ब्रिटिस एजेन्टलाई नेपालले धमाधम पक्रन थालेपछि अङ्ग्रेज सफल हुन सकेनन् । यस्तो अवस्थामा नेपाली युवाहरू पनि निर्धक्कसाथ भर्तीमा जाने अवस्था रहेन । यसरी भीमसेन थापाको काल अर्थात (सन् १८३७) सम्ममा अङ्ग्रेजले जसरी नेपाली युवालाई आफूले चाहेअनुसार भर्ती गराउन चाहान्थे त्यो काम प्रभावकारी र औपचारिक रूपले सफल हुन सकेन । यसरी सुगौली सन्धिदेखि यता राणाकालको सुरुआतसम्मको समयमा अङ्ग्रेजको नेपालीलाई आफ्नो सेनामा भर्ती गराउने चाहान पूर्णतया पूरा हुन सकेन ।

३.४ राणाकालदेखि त्रिपक्षिय सम्झौतासम्मको गोर्खा भर्ती (१८४६-१९४७)

पृथ्वीनारायण शाहको मृत्युपछि नेपाल दरबारमा पृथ्वीनारायण शाहजस्ता महत्वकांक्षी र कूटनीतिक शासकको अभाव हुन थाल्यो जसले गर्दा नेपाल दरबारका भारदार आफू सत्तामा जान दाउपेच गर्न थाले । यसले गर्दा भारदारहरूबीच हत्या हिंसाको सिलसिला सुरु भयो । यसको फाइदा उठाई जंगबहादुरले कोत हत्याकाण्ड घटाई आफू सत्तामा पुगे । जंगबहादुरले नै नेपालमा राणा शासनको सुरुआत गरेका थिए । यिनकै वंशजले नेपालमा १०४ वर्षसम्म राणाशासन चलाए ।

३.४.१ जंगबहादुरको पालामा गोर्खा भर्ती

सन् १८४६ सेप्टेम्बर १४ (वि.सं.१९०३ भदौ ३१) को १० बजे राती रक्तपातपूर्ण कोतपर्व गराएर जङ्गबहादुर राणा नेपालका प्रधानमन्त्री (श्री ३ सरकार) भए । सेप्टेम्बर १४ गते राती जंगबहादुर राणाले कोत हत्याकाण्ड मच्चाई नेपाली सत्ताका प्रतिभाशाली भारदारहरूको एउटै चिहान बनाए । यसले नेपालमा १०४ वर्षे जहानीय राणशासनको जग बस्न गयो । उनले आफ्ना विरोधीहरूको पूर्ण दमन गरेको थिए । त्यसको दुई महिना नपुग्दै कात्तिक १२ गते अर्को हत्याकाण्ड 'भण्डारखाल पर्व' मच्चाएर जंगबहादुर सत्ताका सर्वेसर्वा बने (अन्नपूर्ण पोष्ट, २०६७ भदौ १३) । अङ्ग्रेजले नेपालमा यस्तो अवस्थामा अवश्य पनि जंगबहादुरले आफ्नो सत्ता टिकाउनका लागि पनि हामीसँग भुक्नेछन् अनि हाम्रो वर्षौंदेखिको नेपाली युवालाई आफ्नो सेनामा भर्ती गराउने इच्छा पूरा हुनेछ भन्ने सोचको थिए (अन्तर्वार्ता: त्रिरत्न मानन्धर, वर्ष-७५) ।

अङ्ग्रेजले सन् १८४५-४६ मा भएको अङ्ग्रेज सिख युद्धमा १८१५ मा स्थापित गोर्खाली पल्टनलाई प्रयोग गरेका थिए । जसमा नेपालीहरूले ठूलो रणकौशल देखाएकाले नेपालीहरूको वीरतालाई महत्वका साथ लिएका थिए । यसै क्रममा अझ अङ्ग्रेजहरूले नेपाली युवालाई आफूले भनेजस्तो गरी भर्ती गराउने सम्बन्धमा विभिन्न उपायहरू खोज्न थाले । यस क्रममा सम्पूर्ण अङ्ग्रेज अधिकारीको एउटै सामूहिक चासो थियो । जंगबहादुर राणा पहिलोपटक बेलायत भ्रमणमा गएका थिए । फर्कदा उनी केही समय भारत पनि बसेका थिए । यसै अवसरलाई अङ्ग्रेजले मौकाको रूपमा प्रयोग गर्ने सोचेर भर्ती सम्बन्धमा वार्ता गरे । जंगबहादुरले अङ्ग्रेजको मान राख्न गोर्खा भर्तीमा सहयोग गर्ने वचन दिए पनि व्यवहारमा अङ्ग्रेजले सोचेजस्तो सहजै गोर्खाली भर्तीको अनुमति दिएनन् । अङ्ग्रेजहरू जसरी पनि नेपाली युवालाई आफ्नो सेनामा भर्ती गराउन इच्छुक थिए । तर, नेपाल भने त्यसको विरुद्धमा थियो । जंगबहादुरले नेपाली युवाहरू अङ्ग्रेजी सेनामा भर्ती जान नदिनु मुख्य तीन कारण थिए ।

- १) अङ्ग्रेजले कुनै पनि अमेरिकन, फ्रान्सेली र युरोपियनलाई नेपालमा सेवा गर्न रोक लगाएका थिए । लगाउनै परे अङ्ग्रेजको अनुमति लिनुपर्दथ्यो ।
- २) अङ्ग्रेज सेनालाई नेपालको सेनाकोभन्दा बढी तलब सुविधा भएकाले नेपालमा सैनिक आवश्यकता पूरा गर्न कठिनाई उत्पन्न हुन्थ्यो ।
- ३) नेपालको युवाशक्ति पलायन हुने क्रम बढ्न सक्थ्यो ।

यी कारणलाई मध्यनजर गरी जंगबहादुरले नेपाली युवालाई ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुनबाट रोक्ने रणनीति अख्तियार गरे । उनले विदेशी सेनामा जानबाट रोक्न पासपोर्ट बिना नेपालीहरू नुवाकोट र त्रिशुली नदी पार गर्न नपाउने भर्ती आज्ञा जारी गरे । त्यसैले नेपालीहरू भर्ती हुन जान गाह्रो थियो (के.सी., २०६२:६२) । नेपाली युवाहरूलाई भर्ती हुन रोक लाग्यो । अङ्ग्रेजको नेपाली युवाहरूलाई भर्ती गराउने चाहना जंगबहादुर पूर्वको जस्तो थियो त्यस्तै रह्यो । जंगबहादुर राणा हत्याको माध्यमद्वारा प्रधानमन्त्री भएकाले अङ्ग्रेजहरूले नेपाली युवालाई आफ्नो सेनामा भर्ती गराउने सम्बन्धमा जंगबहादुरलाई दबाव दिदै गए ।

जंगबहादुरले आफ्नो सत्तालाई अङ्ग्रेजबाट मान्यता पाउने लोभमा आफूले सक्दो प्रयास गरी सघाउने बताए । तर, उनले अङ्ग्रेजलाई दिलदेखि सहयोग गरेनन् । बरु लुकिछिपी युवालाई फकाउन आउनेमाथि नै निसाना तेर्स्याए । उनले भर्ती हुन नजाने उर्दि समेत दिने गरेका थिए । अङ्ग्रेजहरूले गोर्खा भर्तीको लागि जंगबहादुरलाई दबाव दिएको भए तापनि उनले अङ्ग्रेजहरूसँग आफूले उनीहरूलाई सक्दो सहयोग गर्ने धारणा स्पष्ट पार्ने र गोप्य रूपमा भने ब्रिटिस सेनामा भर्तीका लागि रोक लगाउने आज्ञाहरू जारी गरे (कार्की, २०५७: ९०-९१) ।

जंगबहादुरको यो चरित्रले गोर्खा भर्तीको बारेमा नेपाली युवालाई जान नदिने पक्षमा उनी दृढ थिए । तत्कालीन सरकारले नेपाली युवालाई विदेशी सेनामा भर्ती जानलाई सकेसम्म रोक्ने रणनीतिमा भए पनि पूर्ण रोक लगाउने अवस्थामा थिएन । अङ्ग्रेजले भर्ती लिन नछाड्ने र नेपाल सरकारले खुला रूपमा भर्ती जान नदिने यसले राणा शासक र ब्रिटिस शासकसँग द्वन्द्व बढाइरहेको थियो । सन् १८५० नोभेम्बरमा नेपाली युवा भर्तीका लागि जम्मा गर्न आएका जमदार लीला गुरुङको टोलीलाई कार्यवाहक प्रधानमन्त्री बमबहादुर राणाले चारैतिर असहयोग गरेका थिए । यसमा आन्तरिक निर्देशन जंगबहादुरकै थियो(रूपरेखा, २०२१ भदौ ४ गते) । तर, उनी यो मामलमा बमबहादुरले गोर्खा भर्ती गर्न नदिएको भनेर अङ्ग्रेजसामु उम्किए ।

सन् १८५४ मा क्रिमिया युद्ध चल्दा पनि इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारका अधिकारीले गोर्खालीलाई भर्ती गराउन खोजे । त्यतिबेला पनि जङ्गबहादुरले गोर्खा सैनिकलाई सैनिक सेवा नछाडी नेपाल छिर्न नदिने कडा निर्णय गरेर बेलायती शासकलाई असहयोग गरे । सरकारको कडा निर्णयले नेपाली युवा सहजै भर्ती हुन पाएनन् । तर, लुकिछिपी भर्ती हुनेको

सङ्ख्या भने क्रमशः बढिरहेको थियो । भारतीय जनताबाट अङ्ग्रेजको साम्राज्यवादी नीतिलाई मान्यता नदिन पहिलो पटक सिपाही विद्रोह भएको थियो । सन् १८५७ मा भारतमा अङ्ग्रेज शासकविरुद्ध भएको यो विद्रोहलाई दबाउन अङ्ग्रेजले नेपाल सरकारसँग सहयोगको माग गर्‍यो । यस्तो अवस्थामा अङ्ग्रेजलाई सहयोग गर्नुपर्ने ठानी जंगबहादुरले सिपाही विद्रोहलाई दबाउन जंगबहादुर आफ्नै नेतृत्वमा १० डिसेम्बर १८५७ मा गोर्खाली पल्टनसहित लखनउ पुगेको थियो (शर्मा, २०५९:१७०) ।

कम्पनी सरकारमा कार्यरत गोर्खाली युवाले सिपाही विद्रोहमा देखाएको बफादारीबाट प्रभावित भएर अङ्ग्रेजले आफ्नो फौजमा गोर्खा सैनिकको सङ्ख्या बढाउने योजना बनायो । जंगबहादुर आफैँ सिपाही विद्रोह दबाउन पुगेपछि अङ्ग्रेज जंगबहादुरबाट आफ्नो योजना पूरा हुन्छ भन्ने सोचेका थिए । तर, उनले कुनै पनि युवा नेपाल सरकारको अनुमतिबिना विदेशी सेनामा भर्ती हुन जान नपाउने नियमको उर्दी जारी गरे । तत्कालीन सरकारले नेपाली युवालाई लिन आउने बेलायती सेना र दलालविरुद्ध उर्दी नै जारी गर्‍यो । भर्ती भएमा सर्वश्वहरण हुने, जार काट्न नपाउने जस्ता प्रतिबन्धात्मक व्यवस्थाहरू गरे । 'अबदेखि भर्ती हुन जान नदिनू । कोही जान्छ भने उसकी स्वास्नी पोइल गएको खण्डमा जारी पाउने छैन । कसैले पनि ब्रिटिस फौजी लुगा लगाएर नेपालमा आउन पाउने छैन' (सुवेदी, २०६९:४४) । नेपाल सरकारको मञ्जुरीबिना विदेशी सेनामा भर्तीमा जान नपाउने कडा नियम जारी गरे । नेपालमा बस्ने कसैले पनि पूर्वस्वीकृति बिना भर्तीका लागि भारत जानु पाउँदैनथ्यो । कुनै पनि नेपालीले त्यस्तो गर्छ भने उसको घर जग्गाजमिन जफत गरिन्थ्यो । उसले आफ्नो जार काट्न पाउँदैनथ्यो । त्यो गरेको खण्डमा उसले मृत्युदण्डको भागीदार हुनुपर्दथ्यो (के.सी., २०६२:६९) । सरकारी हुकुमले असहज बनाए पनि अङ्ग्रेजबाट पाउने राम्रो तलब र सुविधाले गर्दा नेपाली युवाहरू लुकिछिपी कम्पनी सेनामा जागिर खान जानेको सङ्ख्या भने बढ्न थाल्यो । विस्तारै यस क्रमले संस्कारकै रूप लिन थाल्यो ।

जंगबहादुर राणा हत्याद्वारा सत्तामा पुगेको हुनाले उनले आफ्नो सत्तालाई बलियो बनाउन मात्र नेपाली युवाहरूलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती लिन सम्बन्धमा सहयोग गर्ने वचन दिएका थिए । उनले अङ्ग्रेजसँग भर्ती गराउने सम्बन्धमा कहिल्यै नकरात्मक विचार प्रकट गरेनन् । तर, जंगबहादुर अङ्ग्रेज सेनामा नेपालीलाई भर्ती गराउने नीतिको विरोधी थिए । त्यसैले जंगबहादुरको पालमा गोर्खा भर्तीको स्थिति अङ्ग्रेजले सोचे अनुसार सहज हुन सकेन । उनीहरूले चाहे जति नेपाली युवकहरूलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती लिन पाएनन् ।

३.४.२ रणोद्वीप सिंहको पालामा गोर्खा भर्ती

सन् १८७७ मा जंगबहादुरको मृत्यु भएपछि रणोद्वीप सिंह सत्तामा आए । रणोद्वीप सिंह श्री ३ महाराज तथा प्रधानमन्त्री भएपछि गोर्खा भर्तीमा उनले केही कुखुलो बनाए । रणोद्वीप सत्तामा आएको एक वर्षपछि ब्रिटिस भारतीय सरकारले १ हजार रिक्कुटको सहयोग माग गरेको थियो । रणोद्वीप सिंहलाई पनि अन्य प्रधानमन्त्रीलाई भैं अङ्ग्रेजले नेपाली युवालाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती गराउने कार्यक्रमा सहयोग गर्न अनुरोध गरे । यो समयमा अङ्ग्रेज र रुसबीच युद्ध हुने स्थिति भएकाले रणोद्वीप सैनिक सहयोग गर्ने इच्छा देखाउँदा उनीहरूले सैनिक सहयोग मात्र हैन भर्तीकै लागि माग गरे (कार्की, २०५७:९२) । यतिबेला पनि अङ्ग्रेजले चाहेजस्तो सहयोग नपाएपछि लुकिछिपी तथा गोप्य तरिकाले भर्ती गर्ने प्रथा कायमै रह्यो । ब्रिटिसको दबावका कारण ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुन इच्छुक नेपाली युवालाई रणोद्वीप सिंहले अनुमति दिन मञ्जुर गरे (बाँस्कोटा, १९९४:६३) ।

सन् १८८३ मा नेपाल-तिब्बत बीचमा युद्ध हुने सम्भावना आएकाले नेपाले युद्धका लागि हातहतियार किन्नुपर्ने अवस्था आयो । यसलाई समाधान गर्न नेपालले ब्रिटिस समक्ष अनुरोध गर्‍यो । यसलाई अङ्ग्रेजले मौकाको रूपमा हेरी यतिबेलै गोर्खा भर्ती सम्बन्धमा नेपाल सरकारसँग कुरा उठायो । यस्तो स्थितिमा नेपालले कुनै पनि नेपालीहरू ब्रिटिस भारतीय सेनामा संलग्न हुन चाहान्छन् भने कुनै रोकटोक नगरीने व्यहोरा जिल्लाजिल्लामा जानकारी गरायो । ब्रिटिस भारतीय सेनामा भर्ती हुने नेपाली युवाका लागि कुनै पनि रोकटोक नलगाइएको जानकारी गराउन निम्न लिखित इस्तहार देशको विभिन्न ठाउँमा सार्वजनिक गरियो ।

‘आगे सर्कार नेपालका रैयत दुनिया प्रति ब्रिटिसका फौज निमित्त नेपाली रिक्कुटहरू पाउनका लागि ब्रिटिस सर्कार इच्छा राख्छन् । नेपाल सर्कारबाट ब्रिटिस सर्कारलाई आफ्नो दोस्ती देखाउनको षातिर यो इस्तहार जाहेर भयो कि तिमिहरू ब्रिटिसका पल्टनमा भर्ती हुनाको इच्छा हुन्याले नजिकका हाम्रा नेपाली हाकींवाट यस्तो नोकरी यति तलब यति पेनसन पाउँछौं भन्याँ इत्यादि व्यहोरा थाहा पाउन्या छैन । ब्रिटिस सर्कारको नोकरीमा भर्ती हुन जान्यालाई हाम्रा सर्कारबाट पूरा इजाजत छ कुनै तहको रोकावट छैन । जानेहरू देखि सर्कार नेपाल खुसी हुन्या छन् । ती ज्याथाहरूले रिक्कुट जमा गर्न्या काम गरे’ (के.सी., २०६२:७४) ।

सन् १८८५ नोभेम्बर २३ का दिन धीरशमशेरका १७ भाई छोराहरूको षडयन्त्रअनुसार निर्ममतापूर्वक रणोद्वीप सिंह मारिए । रणोद्वीप सिंहको ८ वर्षको कार्यकालमा जम्मा ५ हजार ६ सय .रिक्कट आवश्यक भएकोमा केवल १ सय ६६ जना मात्र भर्ती भएका थिए (के.सी., २०६२:७४) । रणोद्वीप सिंहको पालामा पनि गोर्खा भर्तीको अवस्थामा जंगबहादुरका पालाको जस्तै रह्यो । अङ्ग्रेजले चाहेको संख्यामा नेपाली युवालाई आफ्नो सेनामा भर्ती गर्न सकेन ।

३.४.३ वीरशमशेरको पालामा गोर्खा भर्ती

सन् १८५५ मा रणोद्वीपको हत्या भएपछि नेपालको श्री ३ तथा प्रधानमन्त्री वीरशमशेर भए । वीरशमशेर प्रधानमन्त्रीको रोलक्रममा थिएनन् । त्यसैले आफ्नो संतालाई अङ्ग्रेजबाट मान्यता दिलाउन अङ्ग्रेजहरूले माग गरेको कुरा स्वीकार गर्ने रणनीतिमा वीरशमशेर थिए । उनी सकेसम्म अङ्ग्रेजमुखी भएका थिए । नेपाली युवा अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुन थालेको ७० वर्षेपछि अर्थात् सन् १८८५ मा मात्र वीरशमशेरले सत्ता बलियो बनाउने कुटनीति र द्रव्यको लोभमा भर्ती गर्ने अनुमति दिए । वीरशमशेरको पालामा अङ्ग्रेजहरूको नेपालीहरूलाई भर्ती गराउने चाहना पूरा भएकाले अङ्ग्रेजहरूका लागि यो अवधि गोर्खा भर्तीका प्रसंगमा स्वर्णकाल नै रह्यो (कार्की, २०५७:९२) ।

वीरशमशेरको शुरूको काल छ महिनाभित्र २००० रंगरुट भर्तीको लागि पठाए । वीरशमशेर प्रधानमन्त्री भएपछि भारतमा उपनिवेश चलाइरहेका अङ्ग्रेजसँग डराएर गोर्खा भर्ती गर्न छुट दिए । अङ्ग्रेज सेनामा संलग्न गराउन अङ्ग्रेज भर्ती टोलीहरू विभिन्न क्षेत्रबाट नेपालका गाउँगाउँमा प्रवेश गरी विभिन्न स्थानबाट रङ्गरुट जम्मा गराई सन् १८८६ फेब्रुअरीमा तत्कालीन अङ्ग्रेज रेसिडेन्ट वर्कलेलाई वीरशमशेरले जानकारी दिएका थिए । जुन यसप्रकारको थियो (के.सी., २०६२:७५) ।

रङ्गरुट संकलन गरिएको स्थान	रङ्गरुट संख्या
डोटी	५००
दैलेख	४००
धनकुटा	६५०
जम्मा	१५५०

यसरी वीरशमशेरको पालामा ठूलो संख्यामा नेपाली युवाहरू ब्रिटिस भारतीय सेनाका लागि पठाइएको थियो । अङ्ग्रेजहरू वीरशमशेरसँग ज्यादै आभारी रहेको कुरा अङ्ग्रेजहरूले

आफ्ना प्रतिवेदनहरूमा उल्लेख गर्न थाले । “We have to Thank Major Bir Shamsheer, as it is only since his accession to power that we have succeeded in filling our ranks with the best classes of Gurkhas” (के.सी., २०६२:७६) । वीरशमशेरले अङ्ग्रेजहरूको चाहाना अनुसार काम गरेकाले उनीसँग अङ्ग्रेजहरू ज्यादै खुसी भए । यही अवसरमा सन् १८८६ मा वीरशमशेरको सत्तालाई अङ्ग्रेजहरूले पूर्ण रूपमा मान्यता दिए । वीरशमशेरले पनि हरतरहबाट नेपाली युवालाई ब्रिटिस भारतीय सेनामा भर्ती गराउन सहयोग गरे ।

वीरशमशेरले सन् १८८५-१९०० (विसं १९४२-१९५७) मा भर्तीमा मगर-गुरुङ ८० प्रतिशत अनि खस र ठकुरी १० प्रतिशत हुनुपर्ने गरी कोटा नै तोकिदिएका थिए (बाँस्कोटा, १९४३:८२) । त्यसपछि सन् १८८६-१८८८ सम्म २ हजार १ सय ७ जना गोर्खाली अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती भए । पृथ्वीनारायण शाहले मगर, गुरुङको पल्टन बनाएजस्तै अङ्ग्रेजको नजरमा पनि भर्तीमा पश्चिम पहाडका मगर र गुरुङ नै पहिलो रोजाइमा परे । अङ्ग्रेजलाई गोर्खालीहरू बढाउनु थियो । उसले सन् १८९४/९५ देखि पूर्वका राई र लिम्बू पनि भर्ती गर्न थाल्यो । त्यसबाट भर्ती सङ्ख्या ह्वात्तै बढ्यो । सन् १८९४ मा ९ हजार १९ पुगेको भर्ती सन् १९०४ मा झन्डै दोब्बर भएर १६ हजार ३ सय ४ पुग्यो ।

सन् १८९४ देखि सुरु भई १९०९, १९३३, १९६४ संस्करणका ‘गोर्खा सैनिक भर्ना निर्देशिका’ (Handbook for Gurkhas) किताबमा ‘नेपालका मतवाली जातिलाई प्राथमिकता दिई भर्ना गर्नु’ भन्ने उल्लेख छ । इमानदार र कर्तव्यनिष्ठ जातिका नाउँमा मगर र गुरुङ नै बढी भर्ती जान बाध्य पारिनुमा राणा र शाह शासकको राजनीतिक, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक दबाव प्रमुख कारण थियो (पुन, २०७६ वैशाख ८) ।

३.४.४ चन्द्रशमशेरको पाला र त्यसपछिको गोर्खा भर्ती

सन् १९०१ मा चन्द्रशमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री भए । उनी पनि अङ्ग्रेजबाट आफ्नो सत्ता खतरामुक्त राख्न उसलाई केही न केही सहयोग गर्न चाहन्थे । यही मौकामै पहिलो विश्वयुद्ध सुरु भयो र ब्रिटेनले गोर्खा रेजिमेन्टको रडरुट (रिक्रुट) पठाइदिन चन्द्रशमशेरलाई अनुरोध गर्‍यो । अङ्ग्रेजसँग सम्बन्ध सुधारको मौका चुक्न नदिई चन्द्रशमशेरले रडरुट बटुल्न समूह नै बनाएर नेपालका विभिन्न जिल्लामा खटाए । गाउँका मुखियामार्फत उर्दी जारी गरेर युवालाई अङ्ग्रेज सेनामा हुल्ल थालियो । नजानेलाई कारबाही गर्ने चेतावनी दिइयो भने जाने युवालाई सरकारका तर्फबाट पाँच रूपैयाँ बक्सिस दिने नियम बनाए । चन्द्र शमशेरका

तर्फबाट जाजरकोटी राजा उपेन्द्रबिक्रम शाहलाई अंग्रेज सेनाका लागि रिक्नुट जम्मा गरि पठाउन इस्तिहार जारी गर्‍यो । जो निम्न प्रकारको छ ।

‘ब्रिटिस गोर्खा पल्टनमा रिक्नुट भर्ना गर्नलाई थो थोड आउने भइ चाहिँदो जति एकै बाजी भर्ना गर्न नपाइने भएको हुनाले रिक्नुट भर्ना गर्न पठाउनलाई तिम्रा राज्य भरबाट रिक्नुट भर्ती गर्ने ज्वां (जवान) १२५ नघटाई तेस्मा सकेको बढाई बन्तोबस्त गरि टेकट बाँडी दि राखी यहाँबाट लेखि आएका बखत सो ज्वांलाई जहाँजहाँ जति बुझाउनु पुऱ्याई दिनु भन्या लेखी आउँला सो बमोजिम गरि पुऱ्याउनुपर्नेछ अैले यो सनइ पुकुनी मात्र रिक्नुट भर्ना गर्ना निमत्ति गर्नुपर्न्या बन्दोबस्त र इन्तजाम दबादफामा लेखी बक्सेको छ, सो बमोजीम गरि भर्ना गर्ने बन्दोबस्तो गर्नु । रिक्नुट भर्ना गर्ने बारेमा गाउँगाउँका द्वारे, भरी, मुखिया जीम्मावाल, तालुकदार रैयतका नाउँमा गरी बक्सेको सनइ यसै साथ पठाई बक्सेका छ रैयत दुनिया हरूलाई सुनाई संभाई बन्दोबस्त गर्ने कुरा सो सनइ सबै तिमिले बुझी सोही बमोजिम सम्भाई बुझाई रिक्नुट भर्ना गर्नलाई टेकट बाडिदिनु । १८ वर्ष पूरा भई २५ वर्षसम्मको उमेरको उचाईमा ५ फुट २ इन्चभन्दा बढी, छाति ३२ मा नघटेका निरोगी बलिया जवांहरू भर्ना गर्न बन्दोबस्त गर्नुपर्छ । सो उचाई इन्च नापेर छातिको इन्च यहाँ नाप गरि नापो धागो यसै सनइ साथ पठाई बक्सेको छ । सो नापमा नघटेका इन्च पुगेका जवां छानी बन्दोबस्त गर्नु छातिमा इन्च राखी जाँच्दा लायका लुगा माथी हाल्न हुँदैन । लुगा भीत्र आडमा मिलाई नाप्नुपर्छ सो तिमिहरूलाई थाहै छ’ ।

इस्तिहारमा भर्ती हुने युवा कम भएकाले एकै चोटी धेरै भर्ती गर्नलाई सरकारले दिने सुविधाबारे जानकारी दिनु भन्ने उल्लेख गरिएको थियो । त्यतिबेला रिक्नुट भर्ती हुन जानेमा घरबाट हिँडेको मितिदेखि भर्ती हुने ठाउँसम्म खान खर्च बापत कम्पनी रु. ५ र भर्ती भएपछि घर खर्च गर्नलाई मोरु २४ रूपैयाँ एकै पटक दिने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यतिबेला प्रथम विश्वयुद्ध चलेकाले नेपाली युवा भर्ती जान मान्दैनथे । युवाका बाबुआमा पनि छोरालाई भर्ती गर्न आउनेलाई गाउँबाटै लखेट्थे । त्यहि भएर भर्ती हुने युवा पाउन बढो मुस्किल थियो । जति पटक इस्तिहार जारी गर्दा पनि भर्ती हुने युवाहरू नभएपछि तत्कालिन नेपाली सेनाका कमान्डर इन चिफ भीमबहादुर शमशेरले पटकपटक उर्दी लगाएका छन् । जाजरकोटी राजा उपेन्द्रबिक्रम शाहलाई तेस्रो पटक विसं १९७१ भदौ १९ विहीबार पठाइएको इस्तिहारमा गुरुड र मगर नै रिक्नुट हुनुपर्ने नपाएपछि मात्रै अन्य

जातिका पठाउनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । 'रिक्नुट जम्मा गर्नेमा छातीमा ३२ इन्च पुगेको भया अग्लामा अग्लाई ५ फुट आधा इन्चमा नघटेको अघी लेखि आया बमोजीमा निरोगी बलिया बलिया छानी टिकट बाडने काम गर्नु स्व रिक्नुटलाई त्यस राज्यका इलाकाबाट पायासम्म गुरुङ, मगर हुनुपर्छ, गुरुङ, मगर नपाया अधिका सनदमा लेखीयाका अरु जातको जवां बन्दोबस्त गर्नु' ।

सायद रिक्नुट नपाएर होला जाजरकोटी राजालाई पटकपटक ताकेता गर्दै १८ वटा इस्तिहार पठाइएको छ । पटकपटक ताकेता गर्दा पनि रिक्नुट नपठाएकाले १८ औं इस्तिहारमा तीन दिनभित्र रिक्नुट दाखिला गर्नु भनेको म्याद सकिदा पनि बाँकी रिक्नुट नुबुभाएकाले लेखिए बमोजिम नगरे कारबाहि हुने धम्कीसमेत दिइएको छ । यसबाट थाह हुन्छ । त्यतिबेला गाउँगाउँबाट भर्ती हुन कयौं पटक उर्दी जारी गरिन्थ्यो । भर्ती हुने युवाहरू नपाइएपछि सरकारका तर्फबाट नै रकम दिइन्थ्यो । त्यतिबेला अङ्ग्रेज सेनामा नेपाली भर्ती गर्न तत्कालीन राज्य नै मानव तस्करीमा लागेको थियो । राणा शासकले अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुनलाई देशभर उर्दी जारी गरेको थियो । यस्तो उर्दी लगाइएपछि गल्लावाल नेपालका गाउँगाउँ पुग्न असहज अवस्था रहेन । यसरी अङ्ग्रेजले गाउँबाट हजारौं हजार युवालाई बिनाअवरोध अङ्ग्रेज सेनामा भर्तीको लागि लैजान थाले । राणाशासकले उर्दी नै लगाएर गाउँगाउँबाट नेपाली युवालाई गोर्खा भर्ती पठाउँदा नेपालका थुप्रै गाउँ युवाविहीन भएका थिए । त्यसले नेपालको विकासक्रममा लामो समयसम्म नकारात्मक असर पायो । त्यसको अनुभव अहिलेको पुस्ताले समेत नचाहँदा नचाहँदै गरिरहनु परेको छ ।

लडाइँमा अझ बढी सैनिकको माग भएपछि ब्रिटेनले सन् १९०६/०७ देखि सुनुवारलाई पनि भर्ती लिन थालेको इतिहास छ । गोरा कमान्डरले विभिन्न नाममा गोर्खा पल्टन गठन गर्ने क्रमलाई निरन्तरता दिए । सन् १९१४ मा पहिलो विश्वयुद्ध सुरु भएपछि त ब्रिटेनले बेरोकटोक भर्ती गर्‍यो । यतिबेला राणाशासकले ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुनैपर्ने उर्दी जारी गर्‍यो । जसले गर्दा युद्धकालमा चन्द्रशमशेरले २० बटालियन र जुद्धशमशेरले २५ बटालियन थपिदिए । सन् १९४५ मा दोस्रो विश्वयुद्ध थामिएपछि विभिन्न नाममा खडा गरिएका गोर्खा पल्टनलाई एकीकृत गरेर 'ब्रिगेड अफ गोर्खाज' बनाइयो । त्यतिबेलासम्म करिब ४ लाख ५० हजार नेपाली युवाले ब्रिटेनका खातिर युद्ध लडिसकेका थिए । सन् १९४७ मा भारत स्वतन्त्र भएपछि तत्कालीन गोर्खा रेजिमेन्टलाई अधीनस्थ भारत र ब्रिटेनका बीच भागबन्डा

गरियो । १० मध्ये ४ रेजिमेन्ट ब्रिटेनले लग्यो भने पहिलो, चौथो, पाँचौं, छैठौं, आठौं र नवौं गरी ६ वटा रेजिमेन्ट भारतको भागमा परे । अङ्ग्रेजको भाग परेका दोस्रो, तेस्रो, सातौं र दशौं गरी चार रेजिमेन्टलाई मलाया (हाल मलेसिया) तर्फ लगियो । सी.जे. मोरिसले सन् १९०४/५-१९३४/३५ मा निकालेको जातिगत भर्ती लगतबाट क्षत्री थर लेखाएर भर्ती भएकाहरू छुट्ट्याउँदा पल्टनमा क्षत्रीको प्रतिशत अझै घट्छ । भर्ती हुनेमध्ये मगर ३८ हजार ३ सय ९१ (३३.५ प्रतिशत), गुरुङ २२ हजार ९ सय ४७ (२० प्रतिशत), क्षत्री १४ हजार ३ सय ५८ (१२.५ प्रतिशत), राई १३ हजार ८ सय ३० (१२ प्रतिशत), लिम्बू ८ हजार ९ सय ८९ (७.८ प्रतिशत), ठकुरी ३ हजार ६ सय १५ (३.१ प्रतिशत), तामाङ २ हजार ५ सय ६५ (२.२ प्रतिशत), सुनुवार १ हजार ४ सय ६ (१.२ प्रतिशत), नेवार ९ सय १८ (०.८ प्रतिशत) अन्य ७ हजार ८ सय ३१ जना (६.८ प्रतिशत) थिए । यस्तै पुरुषोत्तम बाँस्कोटाले 'द गोर्खा कनेक्सन किताबमा निकालेको तथ्याङ्कमा पनि मगर/गुरुङ्गै बाहुल्यता देखाइएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धमा सहभागी गोर्खा सैनिकको जातिगत तथ्याङ्कमा मगर ३५ प्रतिशत, गुरुङ १७ क्षत्री १६ राई १२ लिम्बू ७ तामाङ ६ ठकुरी ३ सुनुवार १ र अन्य जाति ३ प्रतिशत भर्ती भएका थिए (घर्तीमगर: २०७१:४२) ।

राणाशासकले करकाप, डर, धम्की र पैसाको लोभ देखाएर नेपाली युवालाई विश्वयुद्धमा होमिदियो । ४ लाख ५० हजार युवालाई ब्रिटिस सेनामा भर्ती गरेर मात्र पुगेन, उसले नेपालका राणाशासकसँग सैन्यबल सहयोग माग्यो । आफ्नो सत्ता बचाउने बहानामा राणाहरूले पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्धमा भन्डै ४० पल्टन नेपाली सेना बेलायतका लागि लड्न पठाइदिएका थिए । नेपालको नुन-पानी खाएर ४० पल्टन नेपाली सेनाले ब्रिटेनको कुख्यात साम्राज्य विस्तारका लागि युद्ध लडिदिएका थिए ।

३.४.५ त्रिपक्षीय सम्झौतादेखि हालसम्म गोर्खा भर्ती

सन् १९३९ मा सुरु भएर १९४५ को नोभेम्बर ११ मा दोस्रो विश्वयुद्ध समाप्त भयो । विश्वयुद्ध समाप्त भएपछि ब्रिटिस-भारतीय गोर्खा सैनिक कटौतीमा पर्न थाले । उनीहरू रिडन्डेन्सीमा नेपाल फर्काइए । सन् १९४७ अगष्ट १५ मा अङ्ग्रेजले भारतलाई स्वतन्त्रता दियो । अङ्ग्रेजले भारतीय भूमिलाई छाडेर बेलायत फर्कनुपर्ने भएपछि उनीहरू सामु गोर्खा सैनिकलाई के व्यवस्था गर्ने भन्ने कुराले पिरल्यो । दोस्रो विश्वयुद्धको समाप्तीपछि लाखौं गोर्खा सैनिकलाई खाली खुट्टा अर्थात बिना पेन्सन सुविधा घर फर्काएको भए पनि

सन् १९४७ अगष्ट १५ का दिनसम्म ब्रिटिस गोर्खा ब्रिगेडमा १०,४०० गोर्खाली सिपाहीहरू कार्यरत नै थिए । यी गोर्खा सैनिकलाई व्यवस्थापन गर्नु अत्यन्त जरुरी र महत्वपूर्ण जिम्मेवारी अङ्ग्रेजको सामु खडा भयो (के.सी.,२०६२:१२३) । गोर्खा सैनिकहरू असाध्यै इमान्दार, विश्वासिला र लडाकु भएकाले भारत र ब्रिटेनले गोर्खाली सेनालाई छोडन चहादैनथिए । त्यसैले भारतीय नेताहरू र अङ्ग्रेजहरूबीच गोर्खा ब्रिगेडको बारेमा गोप्य छलफल भयो । अङ्ग्रेजहरूले सकेसम्म गोर्खाली सेनालाई आफ्नो सेनामा राख्न चाहान्थे । भारतीयले पनि गोर्खा सेनालाई आफैसँग राख्न चाहान्थे । अन्त्यमा स्वतन्त्र भारतका प्रथम प्रधानमन्त्री जवाहरलाल नेहरू गोर्खाली सेना बाँडवाफाँड गर्ने विषयमा सहमत भए (के.सी.,२०६२:१२४) ।

गोर्खाली सेनालाई बाँडवाफाँड गर्ने सम्बन्धमा ब्रिटेन र भारत बीच सन् १९४७ नोभेम्बर ७ का दिन एक सहमतिमा हस्ताक्षर भयो । दुवै देशबीचको सहमति अनुसार गोर्खा ब्रिगेडको १० रेजिमेन्टमध्ये दोस्रो, तेस्रो, सातौँ र दशौँ ४ वटा गोर्खा रेजिमेन्ट ब्रिटिस सेनामा स्थान्तरण हुने भए भने बाँकी पहिलो, चौथो, पाँचौँ, छैटौँ, आठौँ र नवौँ गरी ६ वटा रेजिमेन्ट भारतीय सेनाको अंगका रूपमा रहने भए । यसका लागि नेपाल सरकारसँग पनि सहमति लिएको थियो (के.सी., २०६२:१२४) ।

ब्रिटेन, भारत र नेपालका प्रतिनिधिहरूले सन् १९४७ मार्च १ का दिन काठमाडौँमा गोर्खा सैनिकका बारेमा पहिले नै गरिएको व्यवस्थाको बारेमा अङ्ग्रेज र भारतका प्रतिनिधिहरूद्वारा प्रस्तुत अवधारणामाथी प्रतिक्रिया दिँदै नेपालका कमान्डर इन चिफ एवं प्रधानमन्त्रीले 'सेनामा कार्यरत गोर्खा रेजिमेन्टले ब्रिटिस सेनामा कार्यरत हुन चाहेमा र अन्तिम चरणमा दुवै सेनामा निर्धारित गरिने सेवा र सर्तहरू नेपालीहरूको स्वाभिमान र हित प्रतिकुल प्रमाणित भएनन् र त्यसरी कार्यरत सेनालाई भाडाका सिपाहीको' रूपमा व्यवहार गरिन्न भने ती सेनाहरू दुवै देशको सैनिक संगठनमा आबद्ध हुँदा मेरो सरकार खुसीकै अनुभूति गर्नेछ भन्ने उल्लेख गरेका थिए (के.सी.,२०६२:१२४) । यो सहमतिलाई कार्यान्वयन गर्ने क्रममा तिनै पक्षका प्रतिनिधिहरूले सन् १९४७ नोभेम्बर ७ का दिन एउटा सहमति पत्रमा हस्ताक्षर गरे । तिनै पक्षबाट तय गरिएको १२ सूत्रीय सहमतिमा नेपालको तर्फबाट प्रधानमन्त्री पद्म शमशेरले हस्ताक्षर गरेका थिए । सहमतिपत्र अनुसार ३ वटै देशलाई चासो पर्ने भर्ती केन्द्र खोल्ने सम्बन्धमा, गोर्खाली सेनाको बाँडवाफाँड, सैनिक संख्या, भुक्तानीको

व्यवस्था र सेवा र सर्त विषयहरूजस्ता कुरामा विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएको थियो । त्यसमा ब्रिटेनका तर्फबाट एसिबी साइमनले हस्ताक्षर गरे भने भारत सरकारका तर्फबाट कुँवर दयासिंह वेदीले हस्ताक्षर गरेका थिए । यही सन्धिअनुसार हाल पनि गोर्खा सेनालाई यथावत राखी भारत र अङ्ग्रेजले नेपाली युवाहरूलाई आ—आफ्नो सेनामा भर्ती गरिराखेको छ । सन् १९४७ पछि नेपालका विभिन्न गाउँगाउँबाट लाहुरे हुने चलन ह्वात्तै बढेको थियो । नेपाली युवालाई भर्ती गर्न गोरखपुर डिपो र दार्जिलिङ डिपो स्थायी रूपमा खोलिएको थियो । पूर्वका राई लिम्बुहरूलाई भर्ती गर्न दार्जिलिङमा भर्ती डिपो र पश्चिमका गुरुङ मगरलाई लक्षित गरि गोरखपुर डिपो खोलिएको थियो । ती डिपोलाई दश वर्षसम्मको लागि भारतीय सरकारले अनुमति दिएको थियो (अन्तर्वार्ता: लेफ्टिनेन्ट कर्णेल जेपी क्रस, वर्ष-९६) ।

यसबाहेक इस्ट इन्डिया कम्पनी सरकारले नेपाल-भारतका सीमावर्ती गाउँमा करिब १५ वटा अस्थायी भर्ती डिपो खोलेको थियो । गोरखपुर डिपोमा नेपालको मध्यपश्चिमका रुकुम, रोल्पा, दैलेख, जाजरकोट, प्युठान, दाङ, सल्यान, सुर्खेत, बाँकेलगायत जिल्लाका मगर युवा तथा पश्चिमका पाल्पा, स्याङ्जा, तनहुँ, कास्की, गोरखा, लमजुङ, चितवन, म्याग्दी, बागलुङ, पर्वतलगायतका मगर-गुरुङ एवं अन्य समुदायका युवा भर्ती हुन जान्थे । गोरखपुर जानुअघि उनीहरू कुनाघाट, नौतुना, पक्लिहवालगायत ठाउँमा खोलिएका अस्थायी डिपोमा छनोट गरिन्थे । गाउँबाट त्यहाँसम्म पुऱ्याउने काम गल्लावालले गर्थे ।

३.५ गोर्खा भर्तीको वैधानिकता

सुरुमा अङ्ग्रेजले वैधानिक तरिकाले गोर्खाली युवा भर्ती गर्न नेपाल दरबारसँग अनेक प्रस्ताव राखे पनि नेपालले मानेको थिएन । ब्रिटिस सेनाका गोरा अफिसरहरू चोरबाटोबाट गोर्खा सैनिकको संख्या बढाउन क्रियाशील थिए । गाउँ पुगेका गल्लावाललाई स्थानीयले गोर्खेलौरी लगाएर लखेट्दा पनि यो क्रम रोकिएको थिएन । सन् १८१५ देखि १८८५ सम्म नेपाली युवालाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुन नेपाल सरकारले नै प्रतिबन्ध लगाएको थियो । सन् १८४३ मा नेपालको सीमाक्षेत्रमा अङ्ग्रेजहरूले भर्ती गर्न केन्द्रको स्थापना गरि नेपाली युवा खोज्ने अधिकारीहरूलाई नेपाली भूमिका पठाए । तर, नेपाली अधिकारीले ती भर्ती गर्ने अधिकारीहरूलाई गिरफ्तार गरि नेपालीहरूलाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुन प्रतिबन्ध लागेको कुरालाई व्यापक रूपले प्रचारसार गरे (मानन्धर, १९८६:१८३) । यसबाट पनि थाह हुन्छ नेपालीहरूलाई अङ्ग्रेजले आफ्नो सेनामा भर्ती गर्न लालायित भए पनि नेपाल सरकार

त्यसको घोर विरोधी थियो । यतिबेलासम्म अङ्ग्रेजले आफ्नो सेनामा रहेका नेपालीहरू घर विदा आएको समयमा उनीहरूले गोप्य तरिकाले ल्याएका नेपाली युवाहरूलाई भर्ती गर्थे । यस्तै भर्ती गर्ने अधिकारीहरूमार्फत चाडपर्वको अवसरमा गाउँबाट सिमाक्षेत्रका सहर पुगेको नेपालीहरूलाई फकाई-फुल्याई भर्ती गर्दथे (अन्तर्वार्ता: त्रिरत्न मानन्धर, वर्ष-७५) ।

तैपनि लुकिछिपी भए पनि भर्ती हुने क्रम रोकिएको थिएन । तर, चाहे जतिको संख्यामा भर्ती गर्न अङ्ग्रेजलाई गोर्खाली युवाको अभाव भयो । भर्तीमा समस्या आएपछि अङ्ग्रेज सोचन बाध्य भयो । उसले तत्कालीन राणा शासकसँग गोर्खा भर्तीको औपचारिक प्रस्ताव गरे पनि सफल भएन । उसले अर्को जुक्ति निकाल्यो । युवालाई फकाउन भूपूगोर्खा सैनिकका सुवेदार मेजर, सुवेदार, जमदार, हवलदारलगायतलाई दलाल बनाएर नेपालका विभिन्न हाट, मेलापात, गोठालातिर पठाउन थाले । अब त्यस्ता दलाल नेपालका गाउँतिर छ्यापछ्याप्ती खटिए । तिनीहरूले नेपालका कुना कन्दरामा गएर नेपाली युवालाई भर्तीमा पठाए (अन्तर्वार्ता: लालकाजी गुरुङ, वर्ष-९८) । तिनीहरूले प्रति रङ्गरुट (रिक्कट) अर्थात् एकजना भर्ती गराएवापत दुई कम्पनी (तत्कालीन मुद्रा) भत्ता पाउँथे । भत्ताको आशमा भूपू गोर्खा सैनिकहरू गल्लावाल बनेर गाउँटोल, हाट, मेलापात, गोठ, लेकसम्म पुग्थे । मेलापात अनि गोठाला गएका युवा गल्लावालको पहिलो रोजाइमा पर्थे । गोठालामा कोही नहुने भएकाले भर्खरका युवालाई फकाउन सजिलो हुन्थ्यो । दसैं, तिहार, मेलापात, हाटबजार विविध अवसरमा रमाउन जुट्ने युवालाई गल्लावाल खोजीखोजी फकाउँथे (अन्तर्वार्ता: त्रिरत्न मानन्धर, वर्ष-७५) ।

अङ्ग्रेजको रोजाइमा मगर, गुरुङ, राई, लिम्बू पहिलो पङ्क्तिमा थिए । यी समुदायका युवा इमानदार, सोभा हुन्छन् । त्यसैले फकाउन सजिलो हुन्छ भन्ने भेड पाएका अङ्ग्रेजका दलालहरू क्षत्री, ब्राह्मणलाई कहिल्यै फकाउँदैनथे । भर्ती हुन रहर जागेका क्षत्री, ब्राह्मण समुदायका युवाको अनुनयविनय सुनेर गल्लावालहरू उनीहरूलाई मगर र क्षत्रीसँग मिल्दाजुल्दा थर लेखाएर भर्ती हुन सल्लाह दिन्थे । त्यसताक यसरी चोरबाटोबाट नक्कली मगर र क्षत्री बनेर अङ्ग्रेज फौजमा छिरेका केही संख्याका ब्राह्मणबाहेक ब्रिटिस सेनामा मगर, गुरुङ, राई, लिम्बूहरू नै बढी थिए । यही क्रमले विस्तारै यी समुदायमा लाहुरे हुने संस्कार र परम्परा बसायो (अन्तर्वार्ता: क्याप्टेन उमरध्वज गुरुङ, वर्ष-८७) ।

वीरशमशेरले अङ्ग्रेजलाई नेपाली युवालाई अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती गर्न अनुमति दिए । त्यसपछि अङ्ग्रेजले नीश्चित जातिलाई रोजीरोजी भर्ती गर्‍यो । अङ्ग्रेजकै रोजाई अनुसार राणा शासकले पनि छानिछानि मगर, गुरुङ, राई, लिम्बु अङ्ग्रेज सेनामा भर्तीका लागि पठाए । नेपालमा त्यतिबेला रोजगारीको त्यति धेरै अवसर नभएकाले ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार लगायत अन्य जातिका युवा पनि अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुन जान चाहन्थे । तर, उनीहरूलाई न त राणाले पठाए न अङ्ग्रेजले लिन चाह्यो । कतिसम्म भने नेपाल सरकारले खोजीखोजी सिलगढीमा भर्ती पठाइएका ८२ जना ब्राह्मण युवालाई अयोग्य भनेर फिर्ता पठाइदियो (बाँस्कोटा, १९९४:५७) । त्यसपछि त अङ्ग्रेजले धोको पुग्ने गरी नेपाली युवा भर्ती गर्न थाल्यो । उनीभन्दा पछि सन् १९०० मा प्रधानमन्त्री भएका देवशमशेरले पनि अङ्ग्रेज साम्राज्यबाट आफ्नो शासनसत्ता टिकाउन यो क्रमलाई निरन्तरता दिए । यसरी सन् १८१५-१९०८ (विसं १८७२-१९६५) बीच ब्रिटिस-भारतीय सेनामा सङ्गठित गोर्खा जवानका १० रेजिमेन्ट स्थापित भए ।

राणाशासकले करकाप, डर, धम्की र पैसाको लोभ देखाएर नेपाली युवालाई विश्वयुद्धमा होमिदियो । गोर्खा सैनिक पूर्ति गर्न सन् १९५२ (विसं २००९) मा नेपाल सरकारसँग ब्रिटेनले गोप्य सहमति गरेको थियो । मातृकाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री रहेको काङ्ग्रेस सरकारले राणाकालदेखि नै नेपालमा भर्ती खोल्न अङ्ग्रेजले गरेको प्रयासलाई सार्थक पारिदियो । उक्त सहमतिअनुसार पाँच वर्षसम्म धरान र पक्लिहवामा सिजनल भर्ती डिपो खोल्ने स्वीकृति ब्रिटेनलाई दिइयो । त्यसपछि सन् १९५८ (विसं २०१५ वैशाख १० गते) तत्कालीन श्री ५ को सरकार परराष्ट्र सचिवालयबाट एक विज्ञप्ति प्रकाशित गरी ब्रिटेनलाई पाँच वर्षलाई धरानको भर्ती केन्द्र र तौलिहवामा सिजनल भर्ती डिपो खोल्न इजाजत दिइएकोमा त्यो अवधि समाप्त हुन लागेकाले ती भर्ती डिपोहरू अर्को १० वर्षसम्म राख्न दिइने जानकारी गराएको थियो (देवकोटा, २०३६:१७१) । थप गरिएको १० वर्षको अवधि विसं २०२५ सालमा सकियो । त्यसयता भर्ती केन्द्रबारे नेपाल र अङ्ग्रेज सरकारबीच कुनै सहमति भए/नभएबारे दुवै सरकार मौन छन् ।

बेलायतले पोखरा र धरानमा अहिलेसम्म सञ्चालन गरिरहेका भर्ती केन्द्रको वैधानिकता के हो, बाहिर आएको छैन । अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलनमा जनप्रतिनिधिसभा अर्थात् संसदबाट अनुमोदन नभएका सहमति, सन्धि र सम्झौता वैध मानिँदैनन् । त्यसैले त्रिपक्षीय सहमति

मात्र हैन, नेपालभित्र भर्ती केन्द्र खोल्न मातृकाप्रसाद कोइरालाले पछिल्लो समय दिएको सहमति पनि पूर्णतः अवैधानिक छ (अन्तर्वार्ता: सुरेन्द्र केसी, वर्ष-६२) ।

अङ्ग्रेजले मगर-गुरुङको कोटा तोकेर रिक्नुट मार्ग र राणाले त्यहि अनुसार भर्ती जान उर्दि गर्नुले कालान्तरमा निश्चित जातिसंहार गर्न प्रमुख रोल खेल्यो । सरकारले भर्ती जान रोक लगाउँदालगाउँदै आफ्नै भनिएका गल्लावाल दाजुभाइले लुकिछिपी गाउँगाउँ छिरी भर्भरा“उदा युवालाई इस्ट इन्डिया कम्पनीकहाँ लगी बेचन थाले । गल्लावालले प्रति व्यक्ति बराबर २ कम्पनी मोरुको लालचमा भर्तीका नाममा तन्नेरीहरूलाई अङ्ग्रेजसँग बेचे । त्यसैले तत्कालीन समयमा सबैभन्दा ठूला शत्रु राणाभन्दा गल्लावाल बनेका तीनै आफ्नै काका, मामा थिए (पुन, २०७६ वैशाख ८) ।

अङ्ग्रेजले गोर्खाली भर्ती गर्न तत्कालीन राणा सत्ताबाट सहयोग नपाएपछि उता भर्ती लागिस्केका गल्लावाललाई प्रयोग गरी गाउँगाउँबाट युवा लैजाने गर्थ्यो । पैसाको मोहमा आफ्नै सहोदरलाई ७० वरुसम्म यी गल्लावालले एकछत्र मानवतस्कर गरेका थिए । ती गल्लावालहरू आफ्नै दाजुभाइ, छोरा बेच्ने सत्ता जतिकै आपराधी हुन् । भर्ती गराउन किन न्वारानदेखिको बल गर्छौं ? गोर्खा भर्ती केन्द्र बन्द गर्नुपर्छ भन्दा विरोधमा सडक मार्चपास गर्नमा आदिवासी/जनजाति त्यसमा पनि मगर-गुरुङ नै अगाडी देखिन्छन् । यी तिनै गल्लावालका नया“ संस्करण हुन् जो आफ्नै छोरा भतिजहरूलाई जन्मने बित्तिकै अर्काको देशमा सैन्य पेशा जस्तो राष्ट्रविरोधि पेसाका निम्ति मानसिक र शारिरीक रूपले तयार पारिरहेका छन् । राज्य आफ्नो राजनीतिक स्वार्थका कारण देखेर पनि नदेख्याजस्तै गरिरहेको छ । तर, हाम्रो आफ्नै भूमिका सबैभन्दा बढी जिम्मेवार छ । अरुले देश खायो भन्दै तथानाम उफ्रने जनजाति बौद्धिक जमात र आन्दोलनकारीहरूले यस्ता गम्भीर बिर्णयमा सोच्ने बेला यहि हो (पुन, २०७६ वैशाख ८) ।

३.६ गोर्खा कहलीनुको राज

विश्वमा नेपालको ऐतिहासिक परिचय हो-गोर्खाहरूको देश । अनि नेपालीको परिचय ‘गोर्खाली’ । बेलायत, भारत र सिंगापुरमा मात्र होइन, विश्वका कुनाकुनाका जुनसुकै देश पुग्दा पनि नेपाली भनेर परिचय दिँदा नचिन्नेहरू गोर्खाली भन्नासाथ मुस्कुराउँछन् । उनीहरूका आँखामा यो परिचयले एकहदको सम्मानको भाव छल्काउँछ, अनि व्यवहारमा

सान्निध्य दर्शाउँछन् । गोर्खा शब्दबाट विनिर्मित यो विशेषणवाची नाम विश्वमा कसरी फैलियो ? कसरी रह्यो नेपालीको नाम गोर्खाली ? कुन गोर्खा ? ४ सय ६० वर्षअघि खड्का-मगरहरूले राजकाज चलाएको राज्य गोर्खा ? कि शाहवंश उदय भएको जिल्ला गोर्खा ? वा अहिले नेपालमा रहेका ७७ जिल्लामध्येको एक जिल्ला गोर्खा ? गोर्खा के हो, गोर्खाली को हुन् ? जुनसुकै ठाउँ या देशमा विदेशीसँग नेपालीको भेट हुनासाथ गोर्खालीबारे यस्ता अनेक प्रश्नले घेरा हाल्छन् । यसको ऐतिहासिक अर्थसँग भने विदेशी मात्र होइन, धेरै नेपाली नै अनभिज्ञ र रनभुल्ल छन् (घर्तीमगर, २०७१:१४) ।

नेपाली युवा विश्वभर कसरी 'बहादुर गोर्खाली' भनेर चिनिए ? कसरी सुरु भयो गोर्खाली इतिहास ? कसले बनायो नेपाली युवालाई गोर्खाली ? यसको रहस्यकथा खोज्न सन् १५५८/५९ (विसं १६१५/१६) तिरै फर्कनुपर्छ । तत्कालीन लमजुङका राजा यशोब्रह्म शाहका कान्छा छोरा द्रव्य शाहले लिङलिङकोट (हाल लिगलिग) मा घले राजाको हत्या गरेको गोरखा शाह वंशावलीमा उल्लेख गरिएको छ । (लिगलिगकोट) लिङलिङकोट षडयन्त्रपूर्वक जितेपछि द्रव्य शाहले तल्लोकोट अर्थात् गोर्खामा शासन चलाइरहेका मानसिंह खड्कामगर राजामाथि आक्रमण गर्दा गोर्खाली सेनाले द्रव्य शाहको कडा प्रतिरोध गरेका थिए । त्यतिबेला बहादुरीपूर्वक लडेका गोर्खाली सेनामा अधिकांश मगर युवा थिए । १५ दिनसम्म युद्ध गर्दा पनि द्रव्य शाहले जित्न सकेनन् । त्यसपछि द्रव्य शाह लिङलिङकोट फर्कन बाध्य भए । गोर्खाली सेनाहरू बहादुर हुनुको भित्री रहस्य मगर जातिका सेना थिए ।

द्रव्य शाहले पछि आफ्ना सहयोगी गङ्गाराम रानामगरबाट यो जानकारी पाएका थिए । यो रहस्य थाहा पाएपछि उनले आफ्नो सेना बलियो बनाउन बहादुर मगरलाई भर्ती गर्न थाले । राना, थापा, भुषाल, मास्की थरका मगरलाई आफ्नो सेनामा पहिलो प्राथमिकतामा राखे । सेना बलियो बनाएर उनले गोर्खाका खड्का-मगर राजाको दरबारलाई चारैतिरबाट घेरा हाली दोस्रोपटक आक्रमण गरे । अग्रपङ्क्तिमा तिनै थापा, भुसाल, मास्की, राना थरका मगर सैनिक थिए । मगर सैनिकहरूकै बाहुबलले द्रव्य शाहको हातबाट विसं १६१६ भदौ २५ गते खड्कामगर राजाको हत्या भयो । त्यही दिनदेखि द्रव्य शाह गोर्खाका राजा भए (योगी, २००९: ५-७) ।

द्रव्य शाहले आफ्नो सेनामा 'मगर'लाई पहिलो प्राथमिकतामा पार्नु नै कालान्तरमा मगर-गुरुङलगायत नेपाली युवा गोर्खाली भनेर विश्वभर चिनिने पहिलो कारण बन्यो । त्यसअघि पनि लिङलिङकोटका घलेमगर र गोरखाका खड्कामगर राजाले मगरलाई नै आफ्नो सेनामा पहिलो प्राथमिकतामा राखेका थिए । द्रव्य शाहले यी दुवै मगर राज्य कब्जा गरेपछि आफ्नो सेनामा त्यही नीति लिए । यसरी सेनामा पहिलो रोजाइ मगर युवा पर्न थाले । सन् १५५९ (विसं १६१६) मा द्रव्य शाहले गोर्खामा सुरु गरेको शाहवंश १७४३ (विसं १८००) मा आउँदा बाइसे-चौबिसे राज्यसम्म फैलियो । उनीभन्दा पछाडि गोर्खाका राजा हुने पुरन्दर, छत्र, राम, डम्बर, कृष्ण, रुद्र, पृथ्वीपति र नरभूपाल शाह सबैले आफ्नो सेनामा मगरलाई नै पहिलो प्राथमिकता दिए ।

नरभूपालको सन् १७४२ (विसं १७९९ पुस २५) मृत्युपछि उनका छोरा पृथ्वीनारायण शाह गोरखाका राजा भए । उनले पनि बाबुबाजेले अपनाएको रणनीति छाडेनन् । अन्य जातिभन्दा मगरहरू, इमानदार, बहादुर र कर्तव्यनिष्ठ हुने भएकाले पृथ्वीनारायण शाहले पनि गोर्खाका सेनामा मगरलाई सधैं पहिलो रोजाइमा पारेका थिए । उनले १७४४ (विसं १८०१ असोज १५ गते) मा नुवाकोटमा आक्रमण गरेर नेपाल एकीकरण आरम्भ गर्दा पनि सबैभन्दा धेरै मगर भारदार नै लडेका थिए (रानामगर, २०५४:३८) । गोर्खाली सेनामा मगरको स्थान कतिसम्म उच्च थियो भने पृथ्वीनारायणले मगरको छुट्टै पल्टन बनाइदिएका थिए । नेपाली सेनामा यो पल्टन 'पुरानो गोरख गण'को नाममा अहिले पनि छ । गुरुङ युवालाई पनि मगरभैँ सुरवीर देखेका पृथ्वीनारायण शाहले 'कालिबक्स' नामको छुट्टै पल्टन बनाइदिए । नेपाली सेनामा यो पल्टन अहिले कालिबहादुर गणमा परिणत भएको छ । यी दुई पल्टनलाई नेपालमा गणतन्त्र घोषणा हुनुअघि अर्थात् सन् २००७ (विस. २०६४) सालसम्म 'राजाको पल्टन' भनिन्थ्यो । नेपाली सेनामा अझै पनि यी दुई पल्टनलाई राजाकै पल्टनले सम्बोधन गरिन्छ । दुवै पल्टन राजदरबारको सुरक्षामा मात्रै कार्यरत हुन्थे । अहिले भने अन्य क्षेत्रमा खटिन्छन् । नेपाली सेनामा उनले नेतृत्व गरेको एकीकरणमा सबैभन्दा धेरै मगर, गुरुङ र क्षत्री सैनिकले योगदान दिएका थिए । क्षत्रीको भने छुट्टै पल्टन थिएन । एकीकरणका बेला बहादुरीपूर्वक लडेका गोर्खाली सेना नै कालान्तरमा 'बहादुर गोर्खाली' भनेर चिनिए । जातिगत पल्टनले यसलाई थप संस्थागत गरिदियो (अन्तर्वार्ता: जगमान गुरुङ, वर्ष-७३) ।

गोरखा विस्तार अभियान सुरु भएपछि गोर्खाली सेना लड्दै पूर्वमा टिस्टा र पश्चिम काँगडासम्म पुगे । अङ्ग्रेजले नेपाल एकीकरण अभियानमै नजिकबाट गोर्खाली सेनाको बहादुरी हेरिरहेको थियो । सन् १८१४-१६ सम्म भएको नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा गोर्खाली सेनाले अङ्ग्रेजलाई आच्छुआच्छु बनायो । युद्धमा गोर्खाली सेनाले देखाएको बहादुरीबाट अङ्ग्रेज शासक प्रभावित भए । विभिन्न युद्धको मोर्चामा अङ्ग्रेज सेनाको ठूलो क्षति गर्न सफल गोर्खाली सेनाको बहादुरीको अङ्ग्रेज शासकले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरे । उसले गोर्खाली सेनालाई त्यतिबेलैदेखि 'बहादुर गोर्खाली' भन्न थालेको हो । गोर्खाली सेनामा धेरैजसो मगर, गुरुङ, क्षत्री भएकाले यी जातिका युवालाई अङ्ग्रेजले बहादुर गोर्खाली भन्न थाल्यो (अन्तर्वार्ता: गणेश पौडेल, वर्ष-४२) ।

गोर्खालीलाई विश्वभर बहादुरको परिचय दिलाउने सबैभन्दा महङ्गवपूर्ण कारण नालापानी गढी (किल्ला) को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध नै थियो । भारत देहरादूनको उत्तरतर्फ एउटा डाँडो छ । यही डाँडाको सबैभन्दा अग्लो टुप्पोमा नालापानी गढी पर्दछ । देहरादूनबाट उत्तरपूर्व करिब ७/८ किलोमिटर हिँडेपछि नालापानी गढीको फेदमा पुगिन्छ । फेदीबाट उकालोमा रहेको तपोवन हुँदै त्यहाँबाट करिब २/३ किलोमिटर हिँडेपछि समथर जमिन आउँछ । जहाँ पानी जमेर बग्छ । यसलाई नै नालापानी भनिन्छ । पानी बगेको क्षेत्रभन्दा दुई सय फिट उक्लिएपछि नालापानी गढी आउँछ । यही गढीमा गोर्खाली सैनिक बसेका थिए । नालापानी लडाइँ नेपालले हारेको भए पनि अङ्ग्रेजले यसलाई गोर्खालीहरू साहसिक रूपमा लडेको खबर फैलाए । गोर्खाली कहलिनुको अर्को राज यही थियो ।

नालापानी किल्लामा गोर्खाली सेनाले देखाएको बहादुरीबाट अङ्ग्रेज अत्यन्तै प्रभावित भयो । त्यतिबेलैदेखि अङ्ग्रेजले गोर्खाली सेनाको बहादुरीगान गाउन सुरु गर्‍यो । नालापानी युद्ध जितेपछि उसले गोर्खालीहरू बहादुरका पनि बहादुर, वीरका पनि महावीर भनेर विश्वभर फैलायो । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नेपालका तर्फबाट लड्ने सरदार अमरसिंह थापा, सरदार भक्ति थापा, रामकृष्ण कुँवर, काजी वंशराज गुरुङ, काजी बलभद्र कुँवर, जमदार विरसिंह घर्तीमगर, काजी उजिरसिंह थापालगायतको वीरता अङ्ग्रेज जर्नेलहरू अक्टरलोनी, मार्ले र मेजर जनरल सुलेभान उडले अनेकन शब्दले प्रशंसा गरेका थिए । बलभद्रको अदम्य साहस र पराक्रमको त धेरै अङ्ग्रेजले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरे ।

युद्धपश्चात् नेपालीहरूको पराक्रम र बहादुरीको प्रशंसा गर्दै अङ्ग्रेजले एक युद्ध स्मारकको स्थापना गरे । भारत देहरादून सहस्रधर रोडस्थित त्यस ऐतिहासिक शिलालेखमा 'हाम्रा वीर शत्रु बलभद्र र उनका वीर गोर्खाहरूको स्मृतिमा सम्मानोपहार' लेखेर अङ्ग्रेजले गोर्खालीको बहादुरीलाई लिपिबद्ध गरेका थिए । यो विश्वकै त्यस्तो उदाहरणीय स्मारक हो जहाँ कुनै सेनाद्वारा आफ्नै शत्रुको वीरतागान उल्लेख गरिएको छ । अहिले भारतको उत्तराखण्ड राज्यअन्तर्गत पर्ने देहरादूनको नालापानी किल्लाले हरेक नेपालीले गर्व गर्ने र नेपाली युवालाई 'गोर्खाली' र 'बहादुर' भनेर चिनाउने इतिहास बोकेको छ ।

सुगौली सन्धिअघि नै गोर्खाली युद्धबन्दीलाई समेटेर अङ्ग्रेजले कुमाउँ, मलाउँ, शिरमोर र नुसुरी बटालियन स्थापना गरेको थियो । अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती भएर उसकै तर्फबाट लड्ने मगर, गुरुङ, लिम्बू, राईलगायत गोर्खाली युवाले अदम्य साहस देखाएकाले पनि गोर्खाली बहादुर कहलिन सहयोग पुग्यो । यसलाई बहादुर गोर्खालीको पगरी गुथाएको मान्न सकिन्छ । अङ्ग्रेजको साम्राज्य जोगाइदिन पहिलो विश्वयुद्ध सुरु हुनुअघि विभिन्न क्षेत्रीय युद्ध लड्दा नेपाली युवाले देखाएको रणकौशल, सन् १९१८ मा कुलवीर थापामगर र कर्णबहादुर रानामगरले ब्रिटेनको सर्वोच्च युद्धपदक 'भिक्टोरिया क्रस' पाउनु विश्वभर गोर्खाली भनेर चर्चा पाउनुको कारण पनि हो । सन् १९३९ मा सुरु भएको दोस्रो विश्वयुद्ध र त्यसपछि भएका विभिन्न क्षेत्रीय युद्धमा ब्रिटिस सेनामा भर्ती भएका नेपाली युवाले युद्धमोर्चाको अग्रपङ्क्तिमा देखाएको साहसले 'गोर्खाली' भनेर झन् ठूलो चर्चा दिलायो । दोस्रो विश्वयुद्धमा ब्रिटेनको साम्राज्य जोगाइदिन युद्ध गरिदिने सुवेदार लालबहादुर थापामगर, नेत्रबहादुर थापामगर, शेरबहादुर थापा, थमन गुरुङ, लछिमन गुरुङ, भानुभक्त गुरुङ, गजे घले, गञ्जु लामा, तुलबहादुर पुनमगर, अगमसिंह राई गरि १० जना ब्रिटिस गोर्खाली सैनिकले भिक्टोरिया क्रस पाए । यसले पनि नेपालीलाई 'गोर्खाली' बनाउन मद्दत गर्‍यो । नेपाली युवा विश्वभर गोर्खाली भनेर चिनिनुका पछाडि यस्तै प्रमुख कारणबाहेक दन्त्य कथाभैँ थुप्रै किस्सा जोडिएका छन् (अन्तर्वार्ता: जेबी पुन, वर्ष-४५) ।

नेपालमा गोर्खाहरू न राज्य हुन् न सेना । कुनै बेला खासगरी ब्रिटेनका नजरमा मगर, गुरुङ, लिम्बू, राई, तथा तामाङ सैनिक नै गोर्खाली थिए । अहिले विश्वका विभिन्न मुलुकमा पुग्ने जोकोही नेपालीलाई स्थानीयले 'गोर्खाली' भनेर चिन्छन् । ब्रिटेनका नजरमा अहिले पनि आफ्नो देशको सैनिक सेवा, भारत र सिङ्गापुरको सैन्य सेवामा छिर्ने जोसुकै नेपाली युवा

गोर्खाली हुन् । नेपालमा भने मगर, गुरुङ, लिम्बू, राई, क्षेत्रीलगायत विदेशी सैन्य सेवामा जानेहरू गोर्खाली अर्थात् गोर्खा सैनिक भनेर चिनिन्छन् । चलनचल्तीको भाषामा 'लाहुरे' । यसरी विभिन्न देशको सैन्यसेवामा रही आफ्नो गुजारा चलाउने इमानदार र बहादुरका नामले प्रसिद्धि कमाएका नेपाली युवा नै गोर्खाली हुन् ।

नेपाली समाजले पनि गोर्खा अर्थात् 'लाहुरे' हरूलाई विशेष सम्मान गर्छ । आधुनिक लवाइखवाइ, मिठो बोलीवचन, सहृदयी, सरल व्यवहार एवं परिश्रमी बानीले उनीहरूको सान र मान दुवै राखिदिएको छ । गोर्खालीका जीवनशैलीप्रति सबै लोभिन्छन् । नेपालको शिक्षा, स्वास्थ्य, पिउने पानी, समाजसेवा, राजनीतिलगायत क्षेत्रमा लाहुरेको योगदान प्रशंसनीय छ । भन्डै दुई सय चार वर्षदेखि बेलायतको बन्दुक बोक्न तल्लीन बहादुर गोर्खालीले देशको आर्थिक क्षेत्रमा थप टेवा दिइरहेका छन् ।

३.७ गोर्खा भर्तीको वर्तमान अवस्था

पहिले गोर्खा भर्ती निकै सजिलो थियो । अझ कतिपय त नचाहने पनि जानैपर्ने बाध्यताका सिकार हुन्थे । अहिले यति धेरै कठिन परिश्रम र लामो समय गुजार्नुपर्छ कि कतिपय त छनोट क्रममा आत्तिएर बीचमै क्याम्प छाडेर भाग्छन् । लाहुरे बन्न चाहनेको भिडमा बेलायतले तोकेको कोटा निकै कम छ । पाँच वर्षअघिसम्म वार्षिक दुई सय ३० जनाको कोटामा ३० हजार युवाले छाती नपाउँथे । वि.सं. २०३६ सालतिर पोखरा ब्रिटिस क्याम्पमा बेलायती सेना भर्ती हुन २ सय १० जना कोटामा ८० हजार नेपाली युवाले प्रतिस्पर्धा गर्थे । भर्तीका लागि ब्रिटिस क्याम्प धाउने युवाको संख्यामा पछिल्लो समय बिस्तारै कमी आएको छ (अन्तर्वार्ता: जेपी क्रस, वर्ष-९६) । विसं २०६८ देखि ब्रिटिस सेनामा दुई सय ३० र सिङ्गापुर पुलिसमा ८० जना मात्रै भर्ती गरिन्छ । सङ्ख्या घट्दा सङ्घर्षका सीमा बढाइएको मात्र छैन, थप कठोर पारिएको छ । यद्यपि, हरेक वर्ष भर्ती लिइने सङ्ख्या केही घटबढ (सरदरमा यति नै हो) भने हुन्छ । मेसिनले पढ्ने राहदानी (एमआरपी) र सुरुमै सामान्य अभ्यास गरेर फारम भर्ने नियम बनाइएपछि ८ हजार जति युवाले मात्र भर्तीका लागि फारम भर्छन् ।

वि.सं. २०७६ सालका लागि उत्कृष्ट ४ सय ३२ जना जवानहरू ब्रिटिस सेना र १ सय २० जना जवानहरू गोर्खा कन्टिन्जेंट सिङ्गापुर पुलिसका लागि छनोट गरिने जानकारी दिइएको छ (आर्मी डट युके/बिजिएन, २०७६ जेठ ७) । भर्ती हुन चाहनेले पहिलो चरणमा पूर्वको

धरानस्थित घोषा क्याम्प र पश्चिमको पोखरास्थित ब्रिटिस क्याम्पमा पुगेर फारम भर्नुपर्छ । त्यसपछि जिल्लागत छनोट हुने मिति सूचित गरिन्छ । नाम निस्किएका युवाले एआरओ (एरिया रिक्त अफिसर) परीक्षामा सहभागी हुनुपर्छ । शारीरिक/शैक्षिक योग्यता र अन्य कागजातसँगै छाती नफुलाउँदा ३१ र फुलाउँदा ३३ इन्च भएको, १२ पटक भिम, ७० पटक सेटअप गरेर देखाउनुपर्छ । त्यसबाहेक, लाहुरेका आकाङ्क्षीलाई डोकोमा २५ किलोको भारी बोकाएर पाँच किलोमिटर उकालो दौड ४८ मिनेटमा पूरा गर्न लगाइन्छ । यसमा पनि सफल भएपछि मात्र डिस्ट्रिक्ट रिक्त अफिसर (डिआरओ) को परीक्षामा सहभागी हुन पाइन्छ । डिआरओ परीक्षामा उत्तीर्ण युवाले नतिजा टाँसिएकै दिनदेखि पोखराको ब्रिटिस क्याम्पमा बस्न थाल्छन् । त्यही दिनदेखि उनीहरूको सम्पूर्ण खर्च बेलायत सरकारले बेहोर्छ (अन्तर्वार्ता: नरेश गुरुङ, वर्ष-४८) ।

अन्तिम छनोटमा परेका करिब ५ सय युवालाई पोखराको ब्रिटिस क्याम्पमा राखिन्छ । जोत्न लैजानुअघि गोरुलाई हरियो घाँस खुवाएभै क्याम्पमा चौरासी व्यञ्जन खुवाइन्छ । बलिया र फूर्तिला युवालाई त्यहीं विभिन्न तालिम दिइन्छ । कठिन अभ्यास गराएर निखारिन्छ । क्याम्पमा छिरेपछि तिनका आमाबुबा 'अब मेरो छोरो भर्ती भयो, लाहुरे भयो' भनेर भ्रममा पर्छन् । तर, अभै बेलायती कसी सकिएको हुँदैन । विश्वयुद्ध चल्दा लौरोले नापेर एकै दिन तीन-चार हजार भर्ती लिने बेलायतले एक दशकयता एउटा टोली भर्ती लिन भन्डै आठ महिना लगाउँछ । लडाइँ हुँदा एक सातामै हजारौँ गोर्खाली लैजाने बेलायत अहिले एक सय २६ जना छान्न आठ महिनासम्म सयौँलाई यातना दिइरहन्छ । छातीमा अनेक सङ्केत लेखिएका ५ सय युवामध्ये २ सय ३० जना ब्रिटिस सेना र ८० जना सिङ्गापुर पुलिसमा भर्ती हुन्छन् । लामो छनोट प्रक्रियामा हजारौँ युवा भुलभुलैयामा रहन्छन् । पढाइ बिगारेर लाहुरे बन्ने सपना बोकेर क्याम्प आएका युवा छनोटमा फालिएपछि अन्योलपूर्ण भविष्यको खाडीमा जाकिन्छन् ।

अहिले गोर्खा भर्तीको सङ्ख्या हात्ती खिइएर मुसो बनेभै भएको छ । 'ब्रिगेड अफ गोर्खाज' मा अहिले २ हजार ३ सय ४० गोर्खा सैनिक कार्यरत छन् (आर्मी डट यूके, २०७६ जेठ ३) । सङ्ख्या जति कटौती गरे पनि बेलायतले गोर्खा भर्ती कुनै हालतमा रोक्दैन । जानकारहरूका अनुसार ब्रिटिसले गोर्खा भर्तीलाई कहिल्यै बन्द गर्दैन । वर्षमा एक जना भए पनि लिन्छ, अहिले लडाइँ नभएकाले थोरै लिएको हो । लडाइँ भइहाले चाहिने जति भर्ती लिन उसले

बाटो खुलै राख्न यसलाई निरन्तरता मात्र दिएको हो । सङ्ख्या थोरै हुनाले भर्तीमा ठूलो प्रतिस्पर्धा हुन्छ । प्रतिस्पर्धाको सुरुङ्गभित्र पसेर निस्कन नेपाली युवालाई जति कठिन छ, त्यति नै सहज बेलायतलाई रोजी-रोजी भर्ती लिन भएको । बगरेले खसी छानेभैं ठूलो सङ्ख्याबाट हरेक कसीमा खरो उत्रिएका युवालाई उसले सिपाही बनाउँछ ।

परिच्छेद चार

गोर्खा भर्तीको सामाजिक प्रभाव

नेपाली समाजमा गोर्खा भर्ती परम्पराको इतिहास दुई शताब्दीभन्दा लामो छ । गोर्खा भर्ती परम्पराको इतिहास र त्यसले नेपाली समाजमा पारेको प्रभावका विविध आयाम भेटिन्छन् । गोर्खा भर्ती परम्पराले नेपाली समाजको धेरै क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ । गोर्खा भर्ती र लाहुरे यस्तो चिज हो-जो नेपाली समाजबाट चाहेर पनि छुटाउन सकिँदैन । नचाहाँदा नचाहँदै पनि कतै न कतै गोर्खा भर्ती जोडिन आइपुग्छ । पोखरामा गोर्खा भर्तीले सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रभाव पारेको भेटिन्छ । त्यसैले गोर्खा भर्तीको सामाजिक प्रभाव अन्तर्गत खण्ड (क) मा सकारात्मक प्रभावलाई समेटिएको छ भने खण्ड (ख) मा नकारात्मक तथा समस्यामूलक प्रभावबारे वर्णन गरिएको छ ।

खण्ड (क)

सकारात्मक प्रभाव

४.१ सामाजिक प्रभाव

जंगबहादुरले आफ्नो शासनकालमा नेपालका जनजातिलाई मुलुकी ऐन मार्फत मासिन्या र नमासिन्या गरि दुई खेमामा विभाजित गरे । राणाकालमै गोर्खाभर्ती सम्बन्धि सम्झौता भयो। नमासिन्या मतवाली अन्तर्गत पर्ने मगर, गुरुङ, राई र लिम्बुलाई राणाकालमा उर्दी जारी गरेरै खोजीखोजी भर्तीमा धपाइयो । नेपालको खस-आर्य समुदाय नेपाली सेनामा नै खपत हुन सक्ने र नेतृत्वमा पुग्न सक्ने हुँदा उनीहरूलाई विदेशी सेनामा जान उर्दी गरिएन । उल्टै रोक लगाइयो । तर, यी चार जातिका युवाहरूलाई ब्रिटिस सेनामा भर्तीमा लखेटियो । उनीहरूले पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध लगायत थुप्रै क्षेत्रीय युद्धमा अङ्ग्रेजका पक्षबाट युद्ध लडे । उनीहरूले अङ्ग्रेजका निमित्त बहादुरीका साथ लडे । कालान्तरमा भर्ती जाने परम्परा नै बस्यो । लाहुरे परम्पराले नेपालमा चारवटा ठूलाठूला सहर धरान, नारायणगढ, बुटवल र पोखरा बसाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ (आहुती २०७६ वैशाख ८) ।

राजनीतिक तथा सामाजिक विश्लेषक आहुतिका अनुसार राई, लिम्बु, मगर र गुरुङ जातिले आआफ्नो ऐतिहासिक थातथलो प्रवेश गर्ने केन्द्रमा नयाँ सहर बसाएका हुन् । धरान राई र लिम्बु जातिको ऐतिहासिक बसोबास गर्ने केन्द्र बन्यो । नारायणगढ र पोखरा गुरुङ जातिको तथा बुटवल मगर जातिको बसोबासको केन्द्र बन्यो । त्यसैले यी जातिका लाहुरेहरू यिनै सहरमा केन्द्रीत भए । यदि लाहुरेको पोखरामा हुने थिएन भने यहाँ पुरानो मुसलमान र नेवार बस्तीमात्रै हुन्थ्यो । यहाँको परम्परागत सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संरचना अन्तर्गत यी पोखराको विकास यति वैभवशाली विकास सम्भव थिएन (अन्तर्वार्ता: विश्व सिग्देल, वर्ष-६९) ।

४.२ तीब्र बसाइसराइ

पचास वर्षअघिसम्म अधिकांश क्षेत्र काँस र बयरघारीले भरिएको पोखरामा कास्कीकै विभिन्न गाउँ र वरपरका जिल्लाका लाहुरे बसाइ सरेर क्रम तीब्र भएपछि विकासले पनि गति लिन थाल्यो । पोखरामा शिक्षा र स्वास्थ्यको विकासमा लाहुरेको योगदानबाट नै सुरू भयो । विसं २००७ सालको क्रान्तिअघिसम्म पोखरा मुलुकको प्रशासनिक दृष्टिले महत्वसाथ हेरिएको ठाउँ थिएन । यहाँ बडाहाकिम नियुक्त नगरिनुको अर्थ यसैबाट लगाउनपुने जानकारहरूको भनाइ छ । तर, जब यता लाहुरे समुदायको नजर पयो, क्रमशः चहलपहल बढ्यो (अन्तर्वार्ता: जगमान गुरुङ, वर्ष-७३) ।

उनीहरूले खर्च गर्दै जाँदा पोखरामा जग्गा र विभिन्न वस्तुको व्यापार फस्टाउन थाल्यो । चालीसको दसकको राजनीतिक परिवर्तनपछि त लाहुरेको बसोबास पोखरामा ह्वात्तै बढ्यो । ब्रिटिस, भारतीय सेना र सिंगापुर पुलिसबाट अवकास पाएपछि पोखरामा घडेरी किनेर घर बनाउन थाले । त्यसपछि पोखराको जग्गाको भाउ बढ्न थाल्यो । लाहुरेले यहाँ घडेरी किन्नु भन्दा पहिला घरभन्दा भुप्रा बढी थिए । लाहुरेले विदेशमा देखेका अनेकन डिजाइनका आलिसान बंगला जब बन्न थाले । पोखराको स्वरूप विस्तारै परिवर्तन हुन थाल्यो ।

४.३ लाहुरेको सहर

चिट्कक घर, सुन्दर बगैँचा, व्यवस्थित ढलसँगै सफा र चौडा पक्की सडक पोखराको पहिचान र गौरव बन्यो । त्यस्ता घर बनाउने तिनै लाहुरे थिए । नगरको कुनाकुनामा पक्की सडक बन्यो । पोखरा घुम्नेहरू यसलाई युरोपका सहरसँग तुलना गर्न थाले । पोखरालाई

समृद्ध, धनी र सभ्य मानिस बस्ने सहर भन्न थालियो । पोखरालाई समृद्ध सहर बनाउनेमुख्य सारथि लाहुरे हुन थाले । पोखरा लाहुरेको सहरले चिनिन थाल्यो । पोखरा र लाहुरे पर्यायवाचीजस्तै छन् । अवकाशप्राप्त भूपू गोर्खा सैनिकले पोखरालाई आवासीय सहरमात्रै बनाएनन् आधुनिकीकरणको बाटोमा पनि डोच्याए । पोखरालाई 'लाहुरेको सहर' भनिन्छ । यसमा लाहुरेको लगावको ठूलो हात छ । अझ यो सहर सफा-सुगधर हुनुमा पनि लाहुरेकै हात छ । विदेशको ज्ञान, सिप, अनुभव उनीहरूले उपयोग गर्दै आएका छन् । लाहुरेका टोल अरूभन्दा सफा छन् । पोखरामा ब्रिटिस गोर्खा र भारतीय गरी करिब ५० हजार पूर्व गोर्खा छन् । तर, पोखराको समृद्धिमा लाहुरेको ठूले हात छ (अन्तर्वार्ता: लक्ष्मीप्रसाद गुरुङ, वर्ष-७३) । लाहुरेको असाध्यै धेरै प्रभाव परेर नै पोखरालाई लाहुरेको सहर भन्ने उपमा दिइएको हो । हुन पनि अहिलेको पोखरा बनाउनमा लाहुरेको ठूलो योगदान छ । दिपमा ब्रिटिस क्याम्प र रामबजारमा भारतीय पेन्सन पेइड कार्यालयमा खुलेपछि पोखरामा लाहुरेको आगमन बाक्लिएको हो । त्यतिन्जेल यसको खासै सहरी विकास भएको थिएन । भविष्य भने उज्यालो थियो । जब लाहुरेले जग्गा किन्न थाले, व्यापारी पनि तानिँदै गए । आर्थिक सक्रियता सुरु भयो । एउटा लाहुरेले अर्को तान्यो । अर्को अर्को त्यही लहरोमा जेलिएर पोखरा गलुजार हुँदै गयो (अन्तर्वार्ता: तीर्थ श्रेष्ठ वर्ष-६०) ।

आसपासका जिल्लाको केन्द्र काठमाडौं लंगायत अन्यत्र जान सजिलो जस्ता कारणले पनि लाहुरे यता तानिएको देखिन्छ । पोखरामा लाहुरेको पैसाबाटै करोडौं कमाउने धेरै छन् । पोखराको बसाइ सजिलो हुनुका पछाडि यहाँबाट अन्त जान-आउन, भर्ती जान र केटाकेटी पढाउन सजिलो भएर हो । धेरैवटा टोलमा अहिले लाहुरेहरू नै बाटो बनाउन र सरसफाइमा अघि सरेका छन् । पोखराको विकास निर्माणमा लाहुरेको योगदान नभएका संस्था विरलै छन् (अन्तर्वार्ता : विश्व सिग्देल, वर्ष-६९) ।

४.४ घरमूली महिला

लाहुरे भएर पुरुष परदेशिएपछि घरमूलीका रूपमा महिलाको काँधमा जिम्मेवारी आयो । चुलोचौका बाहिर जानु हुँदै भन्ने नेपाली समाजमा लाहुरे परम्पराले महिलालाई धेरै ठूलो प्रभाव पार्‍यो । विशेष गरी आदिवासी जनजाति समुदायका पुरुष लाहुरे भएपछि घरव्यवहार समहाल्नेदेखि सबैधन्दा चलाउने जिम्मा महिलालाई आइलाग्यो । उनीहरूले जानिनजानि बाध्यताले पनि घर बाहिरका कामकाज गर्नुपर्ने भयो । छरछिमेकी इष्टमित्र धान्ने, अर्मपर्म,

छोराछोरीको देखभाल जे पर्दा पनि महिलाहरूले काम गर्न थाले (अन्तर्वार्ता :बिरमाया गुरुड, वर्ष-८०) । लाहुरेले कमाएर घर खर्चका लागि पठाउँथे । घरमूली महिलाले कति रकम कहाँ खर्च गर्ने ? छोराछोरीको वृत्तिविकासका लागि के गर्ने ? ऋणदान कता के छ ? सबै कुरा महिलाले गर्न थाले । किनभने पुरुष चाहेर पनि गर्न नसक्ने अवस्थामा थिए । लाहुरे भएर पराई भूमी गएपछि तीन वर्षमा एक पटक घर विदामा आउँथे । घरविदामा आउँदा लाहुरेले घरव्यहार चलाउने धेरै परको कुरा थियो । वरपर, छरछिमेकामा समेत राम्रोसँग घुलमिल हुन सक्दैनथे । यही कारणले बाध्य भएर घरको सम्पूर्ण जिम्मेवारी महिलाले लिनुपर्थ्यो (अन्तर्वार्ता: पवित्रा गुरुड, वर्ष-५०) ।

४.५ विद्यालय निर्माण

कास्कीबाट पठनपाठनका लागि वनारस जानुपर्दथ्यो । वि.सं २००७ सालपछिको खुला परिवेशमा पोखराले बिस्तारै पखेटा फिजाउन खोज्दै थियो । प्रजातन्त्र बहालीको पाँच वर्षपछि भूपू मेजर वीरसिंह गुरुडले स्वास्थ्य र शिक्षाको जग एकैचोटि बसाएका हुन् । मेजर वीरसिंहले व्यवस्थित पोखराको सपनामात्रै देखेनन् । त्यसका लागि ठूलो योगदान पनि गरेका छन् । पोखरामा आधुनिक स्वास्थ्य सेवाको जग हाल्ने उनै थिए । शिक्षामा पनि उनको अमूल्य योगदान छ । पोखरास्थित पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल निर्माणको जग वीरसिंहले नै बसाएका थिए । अमरसिंह उच्च मावि स्थापना गर्ने पनि उनै थिए ।

वि.सं. २०१३ साल चैत १३ गते हालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल र अमरसिंह उच्च माविको सुरुआत भएको थियो । त्यतिबेला भने यिनीहरूको नाम क्रमशः सोल्जर्स बोर्ड अस्पताल र सोल्जर्स बोर्ड भोकेसनल ट्रेनिङ हाइस्कूल थियो । यी अस्पताल र स्कूलको कथा वीरसिंहसँग मात्रै जोडिन्छ । त्यसको धागो वीरसिंहजस्तै भारतीय र बेलायती सेनामा भर्ती भएका नेपालीहरू तथा पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध लडेका नेपालीहरूसँग जोडिएको छ । दुईटा विश्वयुद्धमा कति नेपाली लडेका थिए, कति घाइते भए र कति मरे ? कुनै लेखाजोखा रहेन । ६० हजारभन्दा बढी मरेको अनुमानमात्रै छ । त्यसरी मारिएका नेपालीहरूको परिवारका लागि भनेर ब्रिटिस-भारत सरकारले ५४ लाख भारतीय रूपैयाँको पुनःनिर्माण कोष खडा गरेको थियो । त्यसका पश्चिमाञ्चल संयोजक वीरसिंह गुरुड चुनिए । गोरा अङ्ग्रेजहरूको लवाइखवाइ र रहनसहनबाट प्रभावित लाहुरेले शिक्षा र स्वास्थ्यको महत्व पनि उनीहरूकै संगतले बुझेका थिए । अमरसिंह उच्च माविमा भूतपूर्व सैनिक परिवारका सदस्यलाई

निःशुल्क र अरुलाई अति न्यूनतम शुल्क लिएर पठनपाठन सुरु भएको थियो । सोल्जर्स बोर्ड भोकेसनल ट्रेनिङ जुनियर हाइस्कूलका नामले स्थापित विद्यालयको स्वामित्व २० को दशकमा नेपाल सरकारले लिएको थियो ।

अमरसिंह स्कूल स्थापना गर्नुअघि वि.सं.२०११ सालमै मेजर वीरसिंहले काहुँमा निजी खर्चबाट पाँच रोपनी जग्गा किनेर प्रावि तहको स्कूल स्थापना गरेका थिए । वि.सं.२०१७ पछि त्यो स्कूल कालिका माविका रूपमा आजसम्म चलिरहेको छ । अहिले उक्त स्कूल मावि बनिसक्यो । सिल्दजुरेमा जुरेथुम प्रावि, सिक्लेसमा अन्नपूर्ण, याङ्जाकोटमा सीताराम, लुम्लेमा माभगाउँ स्कूल पनि वीरसिंहले नै स्थापना गरेका थिए । वीरसिंहले अस्पताल पोखरामा मात्रै नभई स्याङ्जामा समेत खोलेका थिए (नागरिक, २०७० चैत ८) ।

४.६ सोल्जर बोर्ड हाई स्कूल

नेपालको तत्कालीन पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गत गण्डकी अञ्चल, कास्की जिल्लाको पोखरा उपमहानगर पालिका वडा नं. १० र १२ मा २०७ रोपनी क्षेत्रफल जग्गामा अमरसिंह नमूना उच्च माध्यमिक विद्यालय अवस्थित छ । यो विद्यालयको धागो गोर्खा सैनिकसँग जोडिएको छ । अङ्ग्रेजशासित भारतीय राष्ट्रिय अस्तित्वलाई जोगाई राख्न ज्यानको बाजी थापेर प्रथम र दोस्रो विश्व युद्धमा होमिएका नेपाली वीर योद्धाहरूको योगदानले यो विद्यालय आर्जेको हो ।

प्रथम र दोस्रो विश्व युद्धमा वीरगति प्राप्त गरेका तथा हराई बेपत्ता भएका गोर्खालीहरूको नाममा प्राप्त हुनुपर्ने रहलपहल रकमबाट उनीहरूका परिवार एवं सन्ततीहरूको कल्याणको लागि तत्कालीन ब्रिटिस भारत सरकारले भारतलाई स्वतन्त्रता दिएपछि करीव ५४ लाख भारतीय रुपियाँ बराबरको 'पुनः निर्माण कोष' (Post War Reconstruction Fund) को स्थापना गरेको थियो । सोही कोष केन्द्रीय समन्वय बोर्ड (सि.सि.बी) नामको संस्थाद्वारा १० लाख भारतीय रूपैयाँ भारतमा नै बसोबास गर्ने गोर्खाली सैनिकका परिवारहरूका लागि र बाँकी ४४ लाख भारतीय रूपैयाँ स्व. मेजर वीरसिंह गुरुङको जिम्मामा पश्चिम नेपालका भारतीय गोर्खा सैनिक परिवार तथा सर्वसाधारणको शैक्षिक तथा स्वास्थ्य विकास गर्ने हेतुले मुखिया स्व. देवराज घिमिरे तथा परिवारद्वारा निशुल्क उपलब्ध गराइएको जग्गामा सन् २६ मार्च १९५७ मा भूतपूर्व भारतीय गोर्खा सैनिक भोकेसनल ट्रेनिङ हाइस्कूलको स्थापना

भएको थियो (अमरसिंहस्कूल डट इडियू डट एनपी, २०७६ साउन ११) । सोही समयमा तत्कालीन भारतीय राष्ट्रपती सर्वपल्ली डा. राधाकृष्णबाट समेत निरीक्षण भ्रमण भएको अमरसिंह विद्यालयको मूल भवनको शिलान्यास स्व. राजा महेन्द्रबाट वि.सं. २०१५ साल पौष २८ गते भएको थियो । सि.सि.बि.ले वि.सं. २०२३ साल असोज १४ गते भूतपूर्व भारतीय गोर्खा सैनिक भोकेशनल ट्रेनिङ्ग हाईस्कूल (सोल्जर्स बोर्ड हाईस्कूल) लाई नेपाल सरकारको मातहतमा रहने गरी हस्तान्तरण गरिएको थियो । २०२४ साल चैत्र ६ गत भूतपूर्व भारतीय गोर्खा सैनिक भोकेशनल ट्रेनिङ्ग हाईस्कूल (सोल्जर्स बोर्ड हाईस्कूल) को नाम परिवर्तन गरी नेपालका राष्ट्रिय विभूति काजी अमरसिंह थापाको नामबाट विद्यालयको नामाकरण गरियो ।

हाल करीब २ हजार ५ सय ६३ विद्यार्थीहरूले यस विद्यालयमा उच्च माध्यमिक तहसम्मको कक्षाहरूमा अध्ययन गरिरहेका छन् । विद्यालयमा १ सय ५३ जना शिक्षक तथा कर्मचारीहरू कार्यरत छन् । यहाँ नेपाली माध्यमा वि.सं. २०१३ देखि, दृष्टिविहीनतर्फ एकीकृत शिक्षा वि.सं.२०३९ देखि, अङ्ग्रेजीमाध्यम २०४२ देखि संचालन भइरहेको छ । विज्ञान, व्यवस्थापन, मानविकी र शिक्षा २०५६ देखि र खुल्ला विद्यालय २०६४ देखि गरी यहाँ पाँच शाखाहरू संचालित भइरहेका छन् (अन्तर्वार्ता: तेजस्वी बराल, वर्ष-५६) ।

४.७ सोल्जर बोर्ड अस्पताल

पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल वि.सं.२०१२ सालमा 'सोल्जर बोर्ड अस्पताल' को रूपमा स्थापित भएको थियो । जसमा मेजर बीरसिंह गुरुङको अगुवाईमा यो अस्पताल सुरु भएको थियो । वि.सं.२०१९ सालमा यो अस्पताल १५ जनाको बेड बनाएर तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई हस्तान्तरण गरिएको थियो । त्यसपछि यो कास्की जिल्ला अस्पतालको रूपमा सुरु भयो । २०२३ सालमा यो अस्पताल र आईएनएफद्वारा टुँडीखेलामा संचालित साइनिड स्टार अस्पताल गाभिएर ५० बेडको क्षमतासहित गण्डकी अञ्चल अस्पतालको रूपमा विकसित भएको थियो । वि.सं.२०४३ सालमा यस अस्पतालमा एक सय बेड थपेर १ सय ५० बेडको बनाइएको थियो । वि.सं.२०४६ सालमा ५० बेड थप गरेर दुई सय बेड पुऱ्याई यसलाई क्षेत्रीय अस्पताल, पोखराको रूप दिइयो । क्षेत्रीय अस्पतालको रूप लिएपछि बारम्बार यसको स्तरबृद्धिमा जोड दिएपछि वि.सं.२०६१ सालमा फेरी एक सय बेड थपियो । यो अस्पताल अहिले पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठानको रूपमा विकसित भएको छ । पोखरा

महानगरपालिका वडा नं. १० मा रहेको यो अस्पताल २०७ रोपनी अर्थात १०.५ हेक्टर क्षेत्रफलमा फैलिएको छ (अन्तर्वार्ता: उपकुलपति बुद्धिबहादुर थापा, वर्ष-६४)

४.८ भारतीय पेन्सन क्याम्प

त्यसताका ब्रिटिस र भारतीय सेनाका भूतपूर्व सैनिक पेन्सन थाप्न गोरखपुर जानुपर्ने बाध्यता थियो । बूढाबूढीलाई बोकेर लैजानुपर्थ्यो । महिनाको पाँच रूपैयाँका दरले ६० रूपैयाँ (भारतीय) लिन जाँदा खर्च धेरै हुन्थ्यो । भारतीय सैनिक अधिकृत र नेपालका सरकारी उच्च अधिकारीसँग कुरा पुऱ्याएर पेन्सन क्याम्प पोखरामा राख्ने प्रबन्ध उनै वीरसिंहले नै मिलाएका थिए । भारतीय पेन्सन क्याम्प सन् १९५५ सालमा स्थापना भएको हो (आइएनडिएएमबिकेएटिएचएमएनयू जिओभी डट आइएन, २०७६ जेठ १३) ।

पोखरामा पेन्सन क्याम्प बसेपछि त पोखराले रूपै फेऱ्यो । लाहुरे बस्ती पोखरा मुलुकका अन्य सहरको तुलनामा व्यवस्थित र सफा छ । ढुंगाले बनेका घर आकर्षक छन् । धेरै बसाइ व्यवस्थित छ । लाहुरेहरू गाउँटोल सफा राख्छन्, त्यसको सिको अरूले पनि गर्दा सहरी सरसफाइ र व्यवस्थापन तुलनात्मक रूपमा स्तरीय बनेको छ । गुरुङ मगर जातिका युवा बढी लाहुरे जाने चलन थियो । उनीहरूले पोखरा र वरपरको जनजीवनमा धेरै परिवर्तन ल्याए । पैसो भित्र्याए । गाउँलाई सहर बनाए । खानपिन, लाउने र रमाउने सबैमा उल्लेख्य परिवर्तन भयो । पोखरा र वरपरका सहरमा व्यापारिक क्रियाकलाप मा सकारात्मक भूमिका बढाउनुमा लाहुरेकै योगदान छ । त्यसैले नै आजको पोखरा बनेको हो (अन्तर्वार्ता: आनन्दराज मुल्मी, वर्ष-६३) ।

४.९ ब्रिसिट पेन्सन क्याम्प

भारतीय पेन्सन क्याम्प खुलेको धेरैपछि मात्रै पोखरामा ब्रिटिस पेन्सन पोस्ट स्थापना भएको हो । ब्रिटिस सेनालाई पेन्सन उपलब्ध गराउने गरी २०३५ सालमा पेन्सन पेइ^a पोस्ट खुलेको थियो । उक्त पोस्टको प्रमुख भएर ब्रिटिस सेनाका तत्कालीन लेफ्टिनेन्ट कर्णेल जोन फिलिप क्रस (जेपी क्रस) आएका थिए । नेपाल सरकारले पोखरामा ब्रिटिस क्याम्प राख्न कुनै पनि लिखित कागजपत्र दिएको थिएन । नेपालको इतिहासमा पहिलोपटक विदेशी सेना ब्रिटिस क्याम्प पोखरामा पसेको हो । पक्लिहवाबाट भर्ती डिपो पोखरा सार्दा कुनै पनि कागजपत्र नेपाल सरकारले दिएको थिएन । नेपाल सरकार र ब्रिटिस सरकारसँग यसबारे

भएका सहमति सम्झौताको कुनै औपचारिक कागजपत्र छैनन् । अहिलेसम्म पनि बिना कागजपत्र ब्रिटिस क्याम्प पोखरामा बसिरहेको छ (अन्तर्वार्ता: जेपी क्रस, वर्ष-९६) ।

४.१० गोर्खा भर्तीले प्रभाव पारेका ठाउँका नाम

भूपू गोर्खाहरू पोखराको विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर बसेका छन् । उनीहरू सकेसम्म समूहमा बसोबास गर्दै आएका छन् । भर्ती भएर पल्टनमा पुगेपछि उनीहरू ब्यारेकमा बस्न थाले । ब्यारेकमा एकमुष्ट बस्ने बानी परेका उनीहरू पोखरामा पनि त्यसरी नै सँगैसँगै बस्न थाले । यिनीहरूले आफूहरू बसोबास गरेको टोललाई गोर्खा भर्तीसँग जोडेर विभिन्न नामाकरण गरेका छन् । ती निम्न छन् :

४.१०.१ शिरमुर लाइन

गोर्खा भर्तीको सुरुआत युद्धबन्दी गोर्खालीलाई अङ्ग्रेजले भर्ती गर्न सुरु गरेपछि भएको हो । सन् १८१४-१८१६ को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धताका अङ्ग्रेजले युद्धबन्दी गोर्खाली सेना समेटेर कुमाउँ, मलाउँ, शिरमुर र नुसुरी बटालियन गठन गरेको थियो । शिरमुर बटालियनले गोर्खा भर्तीको इतिहास बोकेको छ । त्यही इतिहासको सम्झनामा पोखराको रानीपौका नजिकै शिरमुर टोल बनाइएको छ । अङ्ग्रेजको सेनामा गोर्खाली गएर पहिलो बटालियनका रूपमा रहेकाले त्यसका सम्झनाका लागि यो टोल गठन गरिएको हो । सन् १९८२ सालदेखि यो टोलको नाम शिरमुर लाइन रहेको हो । यसको नाम राख्नमा क्याप्टेन चिनबहादुर गुरुङ र मेजर सुरेन्द्रमान गुरुङको ठूलो योगदान छ । स्थानीय नागरिकलाई शिरमुर लाइनको ऐतिहासिकताबारे खासै ज्ञान नभए पनि लाहुरेहरूले यो टोल बनाएका हुन् । ब्रिटिस सेनाको शिरमुर पल्टनका ८ जना लाहुरेहरूले पल्टनमा पनि सँगै बसियो । पोखरामा पनि सँगै बस्ने र आफ्नो बसोबासलाई व्यवस्थित बनाएर बस्ने योजनाको साथ शिरमुर लाइन बनेको हो (अन्तर्वार्ता: उमरध्वज गुरुङ, वर्ष-८७) । इतिहाससँग जोडिएको भन्ने थाह पाएपछि अहिले शिरमुर लाइनबारे सबैले गर्व गर्न थालेका छन् ।

४.१०.२ सिंगापुर टोल

पोखराको अमरसिंह चौरबाट करिब ५ सयमीटर उत्तर लागेपछि एउटा टोल आउँछ, जहाँ साइनबोर्डमा लेखिएको छ सिंगापुर टोल । वास्तवमा यो क्षेत्रमा न खानेपानीको सुविधा थियो न सिचाईको । उत्पादनका हिसाबले पनि यहाँको माटो त्यति राम्रो थिएन । गेग्रानले भरिएको यो ठाउँ बन्जड नै थियो । सोल्जर बोर्ड स्कूल र सोल्जरबोर्ड अस्पताल यही नजिक

भएपछि बिरामीको आउजाउ गर्न सजिलो र विद्यार्थी पढाउन सजिलो हुने भएपछि धेरैको रोजाईमा यो ठाउँ पर्न थाल्यो । लाहुरेले कमाएको रकम पनि यही क्षेत्रमा हाल्न थाले ।

लाहुरे त्यो पनि विशेष गरेर गुरुङ समुदायकाले यो क्षेत्रमा एक पछि अर्को गर्दै यहाँ घडेरी किन्न थाले । पहिला आउने सिंगापुरे लाहुरेले आफ्ना नम्बरीलाई बोलाए । उनीहरूले फेरी अर्कोलाई बोलाए । एकले अर्को तान्दातान्दै यहाँ सिंगापुर पुलिसमा कार्यरत लाहुरेको बाहुल्यता बढ्न थाल्यो । बाटोघाटो निर्माण हुन थाल्यो । बाटो बनाउँदा लाहुरेले ठूलो छाति गरेर दान दिन थाले । यति मात्र हैन, टोल सफासुगधर राख्न एकाबिहानै कुचो समाएर सडकमा निस्केर सफा गर्थे । यसरी सिंगापुरे पुलिसको चहलपहल धेरै भएपछि यो टोलको नाम नै सिंगापुर टोल राखिएको छ । पोखराका यो टोलको चर्चा भइरहन्छ (अन्तर्वार्ता :हरिबहादुर गुरुङ, वर्ष-५०) ।

४.१०.३ भिसी मार्ग

पोखराको मुटु महेन्द्रपुलबाट नदिपुर नपुगदै कन्या क्याम्पसको केही मुनितिर भैरवटोल छिर्ने एउटा गल्ली आउँछ । त्यही गल्लिको नाम हो भिसी मार्ग । यो मार्गको नाम रहनुमा पनि भूपू गोर्खा अर्थात लाहुरेसँग जोडिएको छ । दोस्रो विश्वयुद्धताका बेलायतका तर्फबाट बर्मासँग युद्ध गर्दा म्याग्दी बेगखोलाका तुलबहादुर पुनले बेलायती सेनाको सबैभन्दा ठूलो युद्धपदक भिक्टोरिया क्रस (भिसी) पदक पाएका थिए । उनी पछि पोखराको नदिपुरमा बसाइसराई गरेर आए । यो क्षेत्रका एकमात्र भिसी उनको नाम चम्किए गएको थियो । यहाँ बाटो पनि खुल्यो । स्थानीयले उनै भिसी तुलबहादुर पुनको सम्मानमा भिसी मार्ग नाम राखिदिए (अन्तर्वार्ता: मेकबहादुर पुन, वर्ष-४६) ।

४.१०.४ गोर्खा चोक

पोखरा महानगरपालिका वडा नं. १४ स्थित पोखरा क्षेत्रीय अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल प्रवेश मार्गमै गोर्खा चोक नामाकरण गरिएको साइनबोर्ड ठडिएको छ । गोर्खा समुदायको पहिचानलाई स्थापित गराउने उद्देश्यले गोर्खा कम्युनिटी पोखराले २०७१ बैशाख १४ गते आईतबार बृहत कार्यक्रम गरी सो स्थानमा बोर्ड राखेर गोर्खा चोक नामाकरण गरेको थियो । बोर्डको अनावरण पोखरा उपमहानगरपालिका कार्यालयका तत्कालीन कार्यकारी अधिकृत भलकराम अधिकारीले गरेका थिए । विमानस्थल गेटको स्थिति हेरेर उपयुक्त स्थानमा गोर्खा लाहुरेको शालिक राखि चोक निर्माण गर्ने गोर्खा कम्युनिटीको योजना रहेको छ । गोर्खा

समुदायको पहिचान स्थापित गर्न र विदेशमा समेत गोर्खाहरूको वीरगाथा पुगोस् भन्ने उद्देश्यले अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल गेटमै गोर्खा चोक निर्माण गरिएको हो । पोखरा उपमहानगरपालिका, सडक विभाग, नागरिक उड्डयन कार्यालयको स्वीकृतिमा चोकको नामाकरण गरिएको थियो (अन्तर्वार्ता: लक्ष्मीप्रसाद गुरुङ, वर्ष-७३) ।

४.११ पहिलो आरसिसी घर

हुंगैहुंगाले बनेका लोभलाग्दा घरले पोखरा आउने पाहुनाका आँखा तान्छन् । माछापुच्छ्रे हिमाल र फेवातालबाहेक आगन्तुकको आँखा पोखरामा अरू केहीले तान्छ भने ती यहाँका घर नै हुन् । बेलायती र भारतीय सेना अनि सिंगापुर पुलिस हुँदा आर्जेको सम्पत्तिबाट लाहुरेले बनाएका चिटक्क परेका घरको सिको अरूले पनि गर्न थालेपछि पोखरा हुंगेघरको सहर बनेको छ । ५० वर्षअघि पोखराको समथर जमिनमा कि खेत थियो कि बयरघारी र काँसघारी । त्यति बेला लायकको घर हेर्न काहुँडाँडा उक्लनुपर्थ्यो । उपत्यकालाई उत्तर-पूर्वबाट पहरा दिइरहेको काहुँको टाकुरामा अत्यन्तै आकर्षक एउटा घर, कास्कीमा बनेको पहिलो 'आरसिसी' घर थियो । जुन घर वि.सं. २०१६ सालमा बनेको थियो । त्यो घर बनाउन भारतको गोरखपुरबाट भ्यालढोका भैरहवा हुँदै जहाजमा पोखरा ल्याइएका थिए ।

डाँडामा घर थपिए पनि अझै त्यो घर उस्तै छ । त्यही घर ब्रिटिस सेनाका भूपू मेजर वीरसिंह गुरुङको थियो । उनलाई चिनेका र उनका कुरा सुनेकाहरू सम्भन्छन्, वीरसिंह डाँडामा घर र फाँटमा खेती गरिनुपर्छ भन्थे । आजसम्म त्यो घरको ओज घटेको छैन । वीरसिंह गुरुङले डाँडामा घर बनाउनुको कारण पनि गजबको छ । मेजर सा'ब मैदानी भागमा खेती गर्नुपर्छ र बस्ती डाँडामा बसाउनुपर्छ भन्नुहुन्थ्यो । त्यसको सुरुआत आफैले गर्नुभएको थियो । मेजर सा'बले व्यवस्थित पोखराको सपनामात्रै देख्नु भएन । त्यसका लागि ठूलो योगदान पनि गर्नुभयो । पोखरामा आधुनिक स्वास्थ्य सेवाको जग हाल्नुभयो । शिक्षामा पनि उनको अमूल्य योगदान रहयो । पोखरास्थित पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल निर्माणको जग वीरसिंहले नै बसाएका हुन् । अमरसिंह उच्च मावि स्थापना गर्ने उनै हुन् (अन्तर्वार्ता: रवीन्द्र माकाजू, वर्ष-५६) ।

४.१२ घरका आकर्षक डिजाइन

लाहुरेले पोखरामा लोपलाग्दा हुंगाका ठूलाठूला घरहरू बनाए । पोखरामा आकर्षक डिजाइनका राम्राराम्रा घर बनाए । अर्थात्, लाहुरेहरूले नेपालको परम्परागत समाज व्यवस्थाले डिजाइन गरेको ढाँचा भत्काइदियो र जनजाति भित्र नयाँ मध्यमवर्ग निर्माण गर्‍यो । यो इतिहासको एउटा महत्वपूर्ण क्रमभङ्ग हो । चिटक्क घर, सुन्दर बगैँचा, व्यवस्थित ढलसँगै सफा र चौडा पक्की सडक पोखराको पहिचान र गौरव बन्यो । त्यस्ता घर बनाउने तिनै लाहुरे थिए । नगरको कुना-कुनामा पक्की सडक बन्यो । पोखरा घुम्नेहरू युरोपको कुनै

सहर जस्तै भन्छन् । पोखरालाई समृद्ध, धनी र सभ्य मानिस बस्ने सहर भन्न थालियो । पोखरालाई समृद्ध सहर बनाउने मुख्य सारथी लाहुरे हुन् भन्ने पढेन । पोखरा लाहुरेहरूको सहर बन्यो । पोखरा र लाहुरे पर्यायवाची शब्दभैँ छ । अवकाशप्राप्त भूपू गोर्खा सैनिकले पोखरालाई आवासीय सहर मात्रै बनाएनन्, आधुनिकीकरणको बाटोमा पनि डोच्याए (अन्तर्वार्ता: जगमान गुरुङ, वर्ष-७३) ।

२० देखि ३० को दशकसम्म पोखरामा लाहुरेको बसोबास बाक्लिन सुरु भयो । पचास वर्षअघिसम्म काँस र बयरघारीले भरिएको पोखरामा कास्कीकै विभिन्न गाउँ र वरपरका जिल्लाका लाहुरेहरू बसाई सरेन क्रम तीव्र भएपछि विकासले पनि गति लिन थाल्यो । ढुंगैढुंगाले बनेका लोभलाग्दा घरहरूले पोखरा आउने पाहुनाका आँखा तान्न थाल्यो । माछापुच्छ्रे हिमाल र फेवातालबाहेक आगन्तुकको आँखा पोखरामा यदि अरू केहीले तान्छ भने त्यो यहाँका घर नै थिए । बेलायती र भारतीय सेना अनि सिंगापुर पुलिसबाट आर्जेको सम्पत्तिबाट लाहुरेले बनाएका चिटिक्क घरको सिको अरूले पनि गरे । त्यसपछि पोखरा ढुंगे घरको सहर भएको छ (अन्तर्वार्ता: प्रेम थापा, वर्ष-६९) ।

४.१३ खेलकुदमा योगदान

लाहुरे समुदायले खेलकुद क्षेत्रमा पनि ठूलो योगदान दिएका छन् । नेपाली मुलका पहिलो ओलम्पिकमा सहभागीता जनाउने पनि नामसिंह थापा लाहुरे थिए । लाहुरेहरूले नयाँनयाँ खेलकुद पनि भित्र्याएका छन् । पोखरामा खेलिने सेपाक ताक्रो खेल लाहुरेले नै भित्र्याएका हुन् । भूपू लाहुरे डम्बरसिंह गुरुङले पोखराको खेलकुदमा ठूलो योगदान दिएका छन् । उनको दैनिकी नै पोखरा रंगशालाबाट सुरु हुन्छ । बेलायती सेनाका अवकाश प्राप्त डम्बरसिंहको आसक्ति र लगाव अनि समर्पण हेर्दा भन्न करै लाग्छ । उनी त फुटबलका कर्मशील कुमाले हुन् । बिहान ७ बजे पोखरा रंगशाला आइपुगेर अनाथ र असाहय बालकहरूलाई फुटबल सिकाउने उनको बिहानी कर्म हो भने दिउँसो पनि फुटबलकै विकास गतिविधिमा संलग्न हुन्छन् । पोखरेली फुटबलको उज्यालो भविष्य सपना देख्दै वित्ने रातपछि आउने प्रत्येक बिहान उनको फेरि फुटबल प्रशिक्षणबाट हुन्छ । उनी पोखराका सहारा क्लबले संचालन गरेको फुटबल एकेडेमीका प्रशिक्षक हुन् । अरूभन्दा उनको फरकपन हो महान हृदय । उनी सित्तैमा सहाराका बालकहरूलाई फुटबल सिकाइरहेका छन् । अवकाशपछिका जिन्दगीमा उनी जस्तै थुप्रै भूपू गोर्खा सैनिकहरू कि फेरि विदेश पलाएन भएका छन् कित रमाइलो

जीवन बिताइरहेका छन् । पोखरेली फुटबलमा उनको योगदान उच्च छ । डम्बरसिंहको फुटबल मोह त्यसै पलाएको होइन । ब्रिटिस सेनामै रहँदा उनले नेपाली फुटबललाई गुण लगाइसकेका छन् । १४ वर्षको कलिलो उमेर मै भर्ती हुँदासम्म उनीसँग फुटबल खेलेको अनुभव थिएन । मलेसियामा २ वर्ष बस्दा उनले फुटबल सिके । उनले फुटबल एसोसिएसन बेलायतको कोच तालिम लिएका छन् । यो तालिम लिनेको सख्या नेपालमा निकै कम छ । त्यही ज्ञान र सीप स्वदेशी भूमिमा उतारिरहेका छन् ।

सन् १९७४ मा नेपालले बेलायती सैनिकका गोर्खा पल्टनसँग ६ जना खेलाडी माग्यो । उनी एसियन खेल खेल डाकिएका खेलाडीमध्ये छानिन सफल भए । बेलायत सरकारको नुन खाएर उनले नेपालका तर्फबाट खेले । फेरि सन् १९८१ एन्फा कप खेल आएको गोर्खा ब्रिगेड टिमका डम्बरसिंहको खेलेको जादुले धेरैलाई मोहित पायो । त्यही खेल देखेर १९८२ को एसियाली खेलका लागि विशेष गरी उनलाई नेपालमै राख्न बेलायती सेनासँग अनुरोध गरियो । उनले नेपाली राष्ट्रिय टोलीको जर्सी लगाएर एसियाली खेले । सन् १९८९ मा अवकाश पाएपछि उनी पोखरामा रहेर फुटबलसँगै जोडिएका छन् (अन्तर्वार्ता: डम्बरसिंह गुरुङ, वर्ष-६६) ।

४.१४ समाज सेवामा भूपू गोर्खा

खेलकुद, पर्यटन, साँस्कृतिक क्षेत्र, विकास निर्माण हरेक क्षेत्रमा भूपू गोर्खाले नछुने कुनै क्षेत्र छैन । पूर्व गोर्खा मेजर रामबहादुर गुरुङले २० वर्षअघि रु.२ करोड खर्चेर ७०० रोपनी जमीनमा हिमालयन गल्फ कोर्स बनाए । पूर्व क्याप्टेन मानबहादुर गुरुङ पोखरा उपमहानगरपालिकाका उप-मेयर भए । भूपू गोर्खाहरू संलग्न नभएका पोखराका संभवतः कुनै सामाजिक संघसंस्था नै छैनन् । पोखराका विभिन्न सामाजिक संघ संस्थाहरूमा उनीहरूको सक्रिय भूमिका छ । विद्यालय व्यवस्थापन समिति होस् वा टोल विकास निर्माण सम्बन्धि संस्था विशेष गरि निःशुल्क रूपमा सेवा गरिने संघ संस्थाहरूमा लाहुरेहरूको बढी सक्रियता छ (अन्तर्वार्ता: दिलबहादुर क्षेत्री, वर्ष-६४) ।

ब्रिटिस सेनाका भूपू मेजर दिलबहादुर गुरुङ पनि त्यस्तै एक अब्बल समाजसेवी हुन् । पोखरा-८ बगालेटोल कास्की निवासी दिलबहादुर सन् २०१० देखि हालसम्म असल छिमेकी सहयोग संघ नेपाल (गोनेशा) को अध्यक्ष रहेको छन् । थुप्रै संघ संस्थाहरूको अध्यक्ष रहेका उनले ३ वटा विद्यालयमा अक्षयकोष स्थापना गरिदिएका छन् । अनेक संस्थाको सल्लाहाकार

रहेका उनले राष्ट्रिय शिक्षा पुरस्कार, नागरिक सम्मान-२०६३ लगायत ३० वटा विभिन्न पुरस्कार र सम्मान पाएका छन् । दिलबहादुरलाई इटलीको रोमस्थित अन्तराष्ट्रिय संस्था एफओसिएसआईभि इन्टरनेशनलले सन् २०१८ मा 'भोलियन्टियर अवार्ड' ले पुरस्कृत गरेको थियो । वर्षेनी यो संस्थाले यस्तो अवार्ड प्रदान गर्ने गरेकोमा दक्षिण एशियाबाट यो अवार्ड पाउने मेजर दिलबहादुर पहिलो व्यक्ति हुन् (अन्तर्वार्ता: दिलबहादुर गुरुङ, वर्ष-८७) ।

४.१५ गोर्खा स्मारक संग्रहालय

गोर्खा भर्तीको निशानीको रूपमा स्थापित भएको छ 'गोर्खा स्मारक संग्रहालय नेपाल' । पोखरा आउने पर्यटकहरूको लागि समेत आकर्षक स्थल भएको यो संग्रहालय सन् १९९४ मा विश्व प्रसिद्ध बहादुरी पदक भिक्टोरिया क्रस विजेता जीवित वीर गोर्खाली भिंसीहरूलाई अभिनन्दन गर्ने प्रस्ताव पारित भएपछि गोर्खा स्मारक कोषको स्थापना भएको थियो । यसले सन् १९९५ मा 'भिंसी अभिनन्दन कार्यक्रम' सम्पन्न गर्‍यो । त्यसपछि वीर गोर्खालीहरूको इतिहासलाई जिवन्त राख्दै चिरकालसम्म संरक्षण गर्नको लागि 'गोर्खा स्मारक संग्रहालय' को स्थापना गर्ने निर्णय भएको थियो । सन् १९९६ मा क्याप्टेन एकनारायण गुरुङको अध्यक्षतामा कार्य समिति गठन भई सोही कार्य समितिले संग्रहालय संचालन गरेको थियो । सन् १९९६ देखि २००० सम्म काठमाडौं लैनचौरमा संचालित यो संग्रहालय २००१ मा पोखरामा स्थानान्तरण गरिएको थियो । जुन २००५ सम्म पार्दीमा, होटेल नेचरल्याण्डको हाताभित्र रहेको घरमा भाडामा संचालन भएको थियो । बृटिस गोर्खा पोखराको हाताभित्र दीर्घकालीन करारमा जग्गा प्राप्त गरेपश्चात अक्टोबर २००४ देखि भवन निर्माण भई भुई तलामा ९ जुलाई २००५ मा संग्रहालयको आंशिक उद्घाटन गरि संचालन भएको छ । पहिलो तला निर्माण कार्य पूरा गरि १९ अगस्ट २००६ बाट र दोस्रो तलाको निर्माण कार्य सम्पन्न गरी २४ फेब्रुअरी २००९ मा पुर्ण रूपमा उद्घाटन भएको हो ।

संग्रहालय अनुदान तथा प्रवेश शुल्कमा निर्भर रहेको छ । संग्रहालयमा विशेष बैठक कोठा, शौचालयहरू र खुल्ला पार्किङ्ग ठाउँ प्रशस्त छन् । संग्रहालय भ्रमण गर्नको लागि विदेशीहरूको लागि रु. २५०।-, सार्क देशका लागि रु. १५०।- र नेपालीहरूका लागि रु. ५०।- प्रवेश शुल्क निर्धारण गरिएको छ भने शैक्षिक भ्रमणमा आउने विद्यार्थीहरूलाई विशेष छुटको व्यवस्था रहेको छ । संग्रहालयमा निम्नलिखित प्रदर्शन कक्षहरू रहेका छन् ।

(क) ऐतिहासिक प्रदर्शनी कक्ष

यस कक्षमा नेपाल र गोर्खाज साथै सन् १८१४-१६ को नेपाल-अङ्ग्रेज युद्ध, सुगौली सन्धि लगायत हालसम्मका अवस्थाहरू क्रमिक रूपले प्रदर्शनी गरिएको छ । २ सय ४ वर्ष पुरानो गोर्खालीहरूको ऐतिहासिक विभिन्न युद्धहरूको तत्कालीन तस्वीरहरू, पोशाकहरू, बहादुरी पदकहरू संचारका सामाग्रीहरूको साथै रंगिन बत्तिहरूमा लडाइँको ध्वनीहरूको साथमा भ्रमण गर्न सकिन्छ (सोधार्थीको प्रत्यक्ष अवलोकन) ।

(ख) पैदल फौजहरूको प्रदर्शनी कक्ष

यस कक्षमा पुरानो तथा नयाँ ब्रिटिस गोर्खा रेजिमेन्टहरू, भारत स्वतन्त्र भएपछि विभाजन गरिएका पल्टनहरू र पछि खडा भएका इन्फेन्ट्री रेजिमेन्टहरूको ऐतिहासिक युद्धरत समय र ब्यारेकमा रहँदाको दैनिक जीवन लगायतका फोटोहरू, पहिरन र कष्टमका कुराहरू क्रमिक रूपले प्रदर्शन गरिएको छ । रंगिन बत्तिको उज्यालो र रेजिमेन्टको मार्चपास ध्वनिको साथमा यहाँ भ्रमण गर्न सकिन्छ ।

(ग) विशेष सहयोगी पल्टनहरूको प्रदर्शनी कक्ष

ब्रिटिस-इन्डिया विभाजन पश्चातको युद्धकालिन समयानुसार खडा भएका साना-ठूला र हालसम्म कार्यरत ब्रिटिस, सिङ्गापुरमा अवस्थित पल्टनहरूको युद्ध तथा सामान्य कालको पल्टनहरूको आ-आफ्ना इतिहासलाई विस्तृत जानकारी दिने साथै आधुनिक संचार माध्ययमहरूको विकासपूर्व पल्टनमा प्रयोग गरिएको संचार सामाग्रीको प्रदर्शनी गरिएको छ ।

(घ) अन्य प्रदर्शनी तथा पुस्तकालय

गोर्खाली इतिहासलाई झल्काउने विभिन्न प्रकारका खुकुरीहरू, शोभनियर आइटमस् तथा चन्द्रादाताहरूको नाम र फोटोहरू पनि प्रदर्शन गरिएको छ । त्यस्तै संग्रहालयको दोस्रो तल्लामा पुस्तकालय रहेको छ । संग्रहालय हप्ताको सातै दिन खुल्ला रहन्छ । बिहान ८ बजेदेखि साँझ ४:३० बजेसम्म यो संग्रहालय अवलोकन गर्न सकिन्छ (अन्तर्वार्ता: थकबहादुर पुन, वर्ष-३८) ।

भूपू गोर्खाहरू पोखराको विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर बसेका छन् । तर, विशेष गरी दीप, लामाचौर, केआई सिंह पुल, रामबजार, रानीपौवा, लामाचौर, न्यूरोड, बुद्धचोक, अमरसिंहचोक, सिंगापुरटोल, माटेपानी, फूलबारीमा लाहुरे सामाजिक प्रभाव बढी परेको

देखिन्छ । लाहुरे परम्पराले पोखरालाई आधुनिक सहरीकरण गर्न सघाउ पुऱ्याएको छ । पचास वर्षअघिसम्म काँस र बयरघारीले भरिएको पोखरामा कास्कीकै विभिन्न गाउँ र वरपरका जिल्लाका भूपू गोर्खाहरू बसाई सर्ने क्रम तीव्र भएपछि विकासले पनि गति लिन थालेको हो । यदि गोर्खा सैनिकको आगमन पोखरामा हुने थिएन भने यहाँको परम्परागत सामाजिक संरचना अन्तर्गत पोखराको यति वैभवशाली विकास सम्भव नै थिएन । तर, अहिले पोखरामा ब्रिटिस सेनाका भूपू सैनिक र तिनका परिवारजन निकै कम भेटिन्छन् । सन् १९९७ पछि भर्ती भएका नेपाली युवालाई आवसिय भिसा दिने र त्यस अघि भर्ती भएका भूपू गोर्खा सैनिकलाई बेलायत जान पाउने व्यवस्था आएपछि उनीहरू बेलायत गइसकेका छन् ।

प्रजातन्त्र बहाली भएको ५ वर्षपछि भूपू मेजर वीरसिंह गुरुडले पोखरामा स्वास्थ्य र शिक्षाको जग एकैचोटि बसाएको पाइन्छ । उनले सोल्जर बोर्ड अस्पताल र सोल्जर बोर्ड भोकेसनल ट्रेनिङ्ग स्कुल सुरुआत गराएका थिए । मेजर वीरसिंहले व्यवस्थित पोखराको सपनामात्रै देखेनन् । त्यसका लागि ठूलो योगदान पनि गरेका छन् । भूपू गोर्खाले स्कुल खोल्ने, यसमा लगानी गर्ने कारण भूपू गोर्खा सैनिकका सन्तानको साक्षरता दर ह्वात्तै बढायो । तर, उच्च शिक्षामा भने अन्य समुदायको तुलनामा उनीहरूको अवस्था असाध्यै कमजोर देखिन्छ । किनभने माध्यमिक तह पूरा गरेपछि भर्ती जाने र जान प्रयास गर्नाले उच्च शिक्षा अध्ययनमा ध्यान दिएको पाइँदैन । भूपू गोर्खा सैनिक आफूहरू बसोबास गरेको टोललाई विभिन्न नामाकरण गरेका छन् । शिरमुर बटालियनले गोर्खा भर्तीको इतिहास बोकेको छ । त्यही इतिहास सम्झनका लागि यो टोलको नाम शिरमुर टोल राखिएको हो । पोखरामा सिंगापुर टोल, भीसी मार्ग, पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल प्रवेश मार्गमै देखिने गोर्खा चोक नाम राखिनुमा भूपू गोर्खाको कथा जोडिन्छ । पोखरामा गोर्खा भर्तीको गहिरो सामाजिक प्रभाव यसले देखाउँछ ।

पोखरा घुम्नेहरू यसलाई युरोपका सहरसँग तुलना गर्छन् । पोखरालाई समृद्ध, धनी र सभ्य मानिस बस्ने सहर भन्न थालियो । पोखरालाई समृद्ध सहर बनाउने मुख्य सारथि भूपू गोर्खा सैनिक नै हुन् । लाहुरेका टोल अरूभन्दा सफा देखिन्छन् । यो सहर सफा-सुगन्ध हुनुमा पनि भूपू गोर्खाको योगदान देखिन्छ । पोखरामा ब्रिटिस गोर्खा, भारतीय गोर्खा, सिंगापुर गोर्खा, आसाम राइफल लगायत गरी करिब ५० हजार भूपू गोर्खा बसोबास गर्छन् । पोखराको

विकास निर्माणमा लाहुरेको योगदान नभएका सस्था विरलै छन् । तर, पोखराको समृद्धिमा लाहुरेको पनि हात छ भन्ने जस दिएको भेटिन्छ ।

खण्ड (ख)

नकरात्मक र समस्यामूलक प्रभाव

गोर्खा भर्तीका कारण पोखरामा सकरात्मक सामाजिक प्रभाव छैन । गोर्खा भर्तीको केही नकरात्मक प्रभाव पनि परेको छ । गोर्खा भर्तीवालकै कारण जुवातास र जाँडरक्सीको लत, पारिवारिक विखण्डन, लाहुरेले कमाएको सम्पत्ति लिएर श्रीमती अर्केसँग पोइल जाने तथा छोराछोरी माथी अविभावकको राम्रो नियन्त्रण हुन नसक्नु, लाहुरेका सन्तती कुलतमा फस्नेजस्ता नकरात्मक र समस्यामूलक प्रभाव पनि परेका छन् । ती निम्न छन् ।

४.१६ जुवातास र जाँडरक्सीको लत

गोर्खा भर्तीमा लागेका लाहुरेहरूको नेपाल आउजाउ गर्दा धेरैजसो गाउँघरको वातावरण र घरव्यवहारमा आकाश-जमिनको फरक आयो । पोखरा त्यसबाट अछुतो रहने कुरो भएन । भारत र युरोपमा लाहुरेले देखेका र भोगेका रंङ्गीचङ्गी कुरा सुनेका लाहुरेलाई आफ्नो गाउँठाउँ निरश लाग्न थालेको थियो । हवाइजहाज, पानीजहाज, रेल, मोटरगाडी चलेका, युरोपमा लोग्ने स्वास्नी मानिस दिउँसै अंगालो मारेर हिडेका, बिसौं कोस पर मानिसले बोलेको प्रष्ट सुनिने टेलिफोन चलेको दशौं कोस पर गोली लाग्ने तोप देखेका लाहुरेहरूले घर फर्कदा केही नयाँ संस्कार ल्याएर आए । युरोपतिर हुँदा कतै नाकमुख छोपेर हिडेका, कतै छातिमा सप्को नहालेका स्वास्नी मानिस देखेका उनीहरूले गाउँमा पनि त्यस्तै गर्न थाले । यसले केही छाडापन भित्रियो (अन्तर्वार्ता : धनकाजी गुरुङ, वर्ष-९९) ।

पहिलो विश्वयुद्धपछि विशेष गरि पहाडी क्षेत्रमा आएको ठूलो धनराशिको दुरूपयोग भएको कारणले नेपालको आर्थिकभन्दा पनि सामाजिक स्थितिमा भन् ठूलो अवाञ्छनीय परिवर्तन आयो । लाहुरेले विदेशबाट थुप्रै नयाँ बानीव्यहोरा ल्याएका थिए । त्यसमध्ये एक थियो तास खेल्ने बानी । उनीहरूले गाउँलेलाई त्यही बानी सल्काए, जुन बानी अङ्ग्रेजी फौजका छाउनीमा उनीहरूले सिकेका थिए । असलभन्दा खराब बानी चाँडो फैलिन्छ र प्रिय हुन्छ । त्यसैले तास खेल्ने बानी गाउँघरमा तुरुन्तै फैलियो । खेतबारीको काम नभएको बेला श्लोक हाल्ने, भजन गर्ने, गुलेली हान्ने, गीर खेल्ने, नाम्लो डोको छत्री, स्याखु बुन्ने, ऐरा खेल्ने गाउँलेको पुरानो टक तासको खेलमा विस्तारै बस्यो (पाँडे, २०६९:९०) । छुट्टी सकिएका

लाहुरेहरू आफ्ना छाउनीतिर गए । तास खेल्ने बानी गाउँमा छोडे । बिस्तारै गाउँमा तासको अनेक खेल फैलियो । गाउँगाउँमा तास खेल्नेहरू बढे । जतिबेला पनि तासलाई पछ्याईरहनेहरूलाई गाउँमा बाह्रमासे भन्न थालियो । पहिलेपहिले बेला मौकामा, धार्मिक, साँस्कृति, बेला कहिलेकसो गाउँले जम्मा भएर जुवा पासा लडाएर पाँच दिनसम्म जुवा खेल्दथे । गाउँका मान्छेलाई तास खेल्ने बानी बसेपछि अब रातोदिन तास खेल्न थाले । ती रातोदिन तास खेल्न थालेकोले जुवाको नयाँ नामै बाह्रमासे रह्यो । तास बाह्र महिना खेलिन थाल्यो । विदेशी मालको उपभोगबाट आर्थिक स्थिति गुमाउँदै गएका केही गाउँलेहरूले थोर बहुत बचेको तन बाह्रमासले स्वाहा पार्न थाल्यो । कति गाउँले त तास खेल्ने बानीको पूरै अम्मली भइसकेका थिए । यस्ता बाह्रमासे पक्रिडए भने बाह्र बीस जरिवाना गर्ने राणा सरकारले नयाँ नियम बसाल्यो । थोरैलाई जिताउने धेरैलाई हराउने त जुवाको धर्म हो । हरूवा बाह्रमासेहरू कुचालमा लागे । जिताहाहरूले पनि जितेको पैसा सित्तैमा आएको धनभै गरी मनमरी खर्च गर्न थाले । त्यसपछि पहाडतर्फ भट्टीपसलहरू जुवाडेहरूको अखडा बन्न थाले । साथै जुवाडे ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले पनि जुवा जितेको सुरमा सङ्गतगुनाको फलस्वरूप मतवालीको साथै भट्टीमा पसेर जाँड खान सुरु गरे । पहिलो विश्वयुद्धपछि जुवाडे, जड्याहा भट्टीवालको संख्या भन्भन् थपिन थाल्यो । पोखरामा पनि लाहुरेकै कारण जुवा खेल टोलटोलमा हुन थाल्यो । रिटायर्ड भएका लाहुरेहरू दिनभर फुर्सद हुने भएकाले समय कटाउन भन्दै खेलिने जुवातासले धेरैलाई अम्मली बनायो । अहिले पनि पोखराका विभिन्न क्षेत्रमा भूपू गोर्खाहरू, तिनका परिवारजन र अन्य मानिसहरूले जुवातास खेलिरहेकै छन् (अन्तर्वार्ता: हरिबहादुर गुरुङ, वर्ष-५०) ।

४.१७ पारिवारिक विखण्डन

आफ्नो परिवारको सुरक्षित भविष्य र खुशीको लागि लाखौं नेपाली युवाहरू वैदेशिक रोजगारीमा छन् । कतिपय विवाहित छन् भने कतिपय अविवाहित । श्रीमान् परदेशमा रहँदा सम्पत्ति कुम्ल्याउँदै टाप कस्ने, परदेशबाट घर फर्किनेवित्तिकै विदेशबाट पठाएको भएभरको सम्पत्ति लिएर अर्कैसँग जाने । पारिवारिक विखण्डनको भयावह रूप बनेको देखाउँछ । परदेशमा पसिना चुहाएको श्रीमानले पठाएको रकम नबचाएर मोजमस्ती गर्ने, घुमफिर गर्ने, अन्यत्रै जाने र अन्त्यमा जे जति रकम पठाए पनि नपुग्ने गरी फजुल खर्च गर्ने गरेको देखिन्छ (अन्तर्वार्ता: मेकबहादुर पुन, वर्ष-४६) ।

विदेश जानेका पत्नी फेसबुक र मोबाइलबाटै परपुरुषको सम्पर्कमा पुगेपछि विदेशमा कमाएको रकम यो वा त्यो बहानामा स्वाहा पार्ने गरेका छन् । कतै विदेशबाट पठाएको पैसा पत्नीले मनपरी खर्च गरेको सुनिन्छ । यो त वैदेशिक रोजगारको केही उदाहरण मात्रै हो । यस्ता घटना दिनहुँ बढ्दो छ । प्रहरीमा श्रीमती हराएको वा सम्पत्ति लिएर गायब भएको ठाडो उजुरी पर्न थाल्यो । वैदेशिक रोजगारीले अर्थतन्त्रमा टेवा पुगिरहे पनि नेपाली समाजमा पारिवारिक विखण्डनको भयावह अवस्था सिर्जना गरेको छ । पारिवारिक विखण्डनको डरलाग्दो अवस्थाले आमाबुबाबीचमा सम्बन्ध विच्छेद हुने र यसले परिवार, बालबच्चालाई मानसिक पीडा पुगेको छ । बच्चाले अभिभावकत्व नपाएपछि विस्तारै तिनीहरू कुलतमा फसेका छन् । फेसबुक, वाट्सएप, भाइवरजस्ता सामाजिक सञ्जालहरूको प्रयोगले यस्तो समस्या बढेको छ । मेसेज पठाउन, प्रत्यक्ष कुराकानी गर्न उपयोगी भएका यिनै सामाजिक सञ्जालहरू पारिवारिक विखण्डन हुने प्रमुख कारक बनेको छ (अन्तर्वार्ता: जगमान गुरुङ, वर्ष-७३) ।

४.१८ कुलतमा युवा

लाहुरे परिवारमा जन्मिएका युवायुवतीमा लागूऔषधको कुलतमा फस्नेहरू पहिले धेरै थिएन । लाहुरेहरू जागिरमा जानुपर्ने भएकाले घरमा बस्न नपाउने । घरमूली आमा भएपछि आमाले भनेको केटाकेटीले नटेर्ने भएकाले यस्तो भएको हो । नेपाली समाजमा अहिले पनि आमासँगभन्दा बढी बाबासँग डराउँछन् । तर, लाहुरेहरू जवानी रहँदासम्म पल्टनघरमै बिताउँछन् । रिटायर्ड भएपछि पनि वैदेशिक रोजगारमा जाने भएकाले उनीहरूमाथि अविभावकको प्रत्यक्ष निगरानीमा हुँदैनन् । लाहुरेका छोरोछोरी अन्यको तुलनामा आर्थिक रूपमा बलियो हुन्छन् । घरमा मागे जतिको रकम दिएपछि त्यसलाई खाजा खाएर, घुमेर, साथी संगतीसँग लागेर लागूऔषधको कुलतमा फस्ने गरेका छन् । लागूऔषध पुनःस्थापना केन्द्रमा रहेका व्यक्तिको तथ्याङ्कले पनि यो कुराको पुष्टि गरेको छ (अन्तर्वार्ता: मेकबहादुर पुन, वर्ष-४६) ।

४.१९ लाहुरे सँस्कृतिले बढाएको सम्बन्ध विच्छेद

आकैक शारीरिक बनोट । हेर्दा उत्तिकै सुन्दरी । कलकलाउदो जवानीले भरिएकी । पोखरा नदीपुरकी एक युवती अधिवक्ता जुनाकुमारी गुरुङलाई भेट्न आईन् । र, हतारिदै भनिन् 'श्रीमानबाट मलाई कानुनी रूपमै छुट्टाईदिनुपर्‍यो' । युवतीको कुराले गुरुङ एकछिन

अल्लमल्ल परिन् । यौवनले मतमताउँदो युवतीले 'श्रीमानसँग छुट्टिएर बस्छु' भन्दा गुरुड अलमल्ल पर्नु अस्वभाविक पनि थिएन ।

कुरा बभ्दै जाँदा ७ वर्ष अघि उनको विवाह रामबजार घर भएका एक ब्रिटिस लाहुरेसँग भएको रहेछ । विवाह गरे लगत्तै लाहुले बेलायततिर हान्निएछन् । उनी घरमा एकलै परिन् । विवाह गरेको लगत्तै पतिसँग छुट्टिएर बस्नुपर्दा उनलाई नियास्रो लाग्यो । एकवर्षपछि उनले श्रीमानलाई पोखरा बोलाईन् । श्रीमान पोखरा भर्ने वित्तिकै उनी माईती गईन् । आफु बेलायतबाट आउने वित्तिकै श्रीमति माईती हिंड्दा लाहुरे रिसले भोक्किए । केही दिनपछि सासुले छोरी लिन घरमा बोलाउँदा घरको गेटभित्र नछिर्ने तर गेट बाहिरसम्म ल्याईदिए लैजाने बताए । सासू पनि के कम, लौ नआईजा भनेर छोरी नै घर पठाईनन् । त्यसको केही समयपछि सम्बन्ध विच्छेद गराउन उनी अधिवक्ताकहाँ पुगेकी थिईन् (अर्न्तवार्ता: अधिवक्ता जुनाकमारी गुरुड, वर्ष-४२) ।

मणिपाल शिक्षण अस्पताल पोखरामा नर्सिङ् पढ्दै गरेकी अर्की युवतिको मुद्दा पनि अधिवक्ता गुरुकहाँ पुग्यो । त्यो मुद्दाको प्रकृति पनि एउटै किसिमको छ । तर एउटा कारण चाहिँ फरक देखाइन् गुरुले । नर्सिङ् पढ्दै गरेकी ती युवतिको पनि ब्रिटिस लाहुरेसँग विवाह भयो । विवाह गर्ने वित्तिकै श्रीमान लाहुर लागे, श्रीमति एकलै । तर पनि उनले आफुलाई थाम्दै आएकी थिईन् । श्रीमान पनि बेलाबेलामा श्रीमति भेट्न पोखरा आईराख्थे । पछिल्लो पटक पोखरा आउँदा उनले श्रीमानसँग सम्बन्ध विच्छेद गर्न चाहिन र वकिलकहाँ गईन् । वकिलले सोधे, 'ब्रिटिस लाहुरे पति छ सुख छ सयल छ जे भने पनि छ किन गर्नुपरेको सम्बन्ध विच्छेद ?' ति युवतीले जवाफ दिइन्, 'लोगने भएर लोगनेको कामै गर्न सक्दैन ।' उनले सिधै आफुलाई यौन सन्तुष्टि पुगेन त भन्न सकिनन् । तर उनको जवाफले वकिलाई यौन सन्तुष्टि नपुगेर सम्बन्ध विच्छेद गर्न खोजेको भन्ने अड्कल काट्न कुनै बाधा परेन ।

घटना यो मात्रै होईन, वैदेशिक रोजगारीको लागि सिंगापुरमा रहेका एक लाहुरे परिवारलाई 'सरप्राईज' दिन एक पटक अचानक घर आईपुगे घरमा आउँदा साँभ छिप्पिन लागेको थियो । रातले विस्तारै साम्राज्य जमाउन थालेको थियो । खुसुक्क उनी घरभित्र छिर्दा श्रीमति अर्के पुरुषसँग यौन सम्बन्ध राखेको देखे । पहिले पहिले छुट्टिमा आउँदा छिमेकीले श्रीमति ब्रिगेको कुरा खासखुस गर्दा सुन्थे तर उनलाई आँखाले नदेखि विश्वास मान्न हुँदैन भनेर

सुनेको नसुन्यै गर्थे । जब श्रीमतिको चर्तिकला आफ्नै आँखाले देखे, उनलाई छिमेकीले गरेको खासखुस पनि पत्याउनुपर्दो रहेछ जस्तो लाग्यो । भोलिपल्टै गएर उनले स्थानीय निकायमार्फत सम्बन्ध विच्छेदको प्रकृया शुरु गरे । यि सम्पन्न परिवारमा हुने सम्बन्ध विच्छेदका उदाहरण हुन् । गरिबी अशिक्षा, चेतनाको अभाव, साँस्कृतिक भेदभाव, आर्थिक असमानता, घरेलु हिँसा लगायतका कारणले सम्बन्ध विच्छेद हुने गरेका छन् । कास्की जिल्ला अदालतमा यस्ता सम्बन्ध विच्छेदका मुद्दा आव २०७५÷७६ मा ८ सय ८१ वा परेका थिए ।

४.२० भर्ती हुन सघाउने तालिम केन्द्र

पोखरामा थुप्रै युवाहरूलाई लाहुरे बन्न पूर्व तयारी गर्ने चटारो हुन्छ । विशेष गरी ब्रिटिस आर्मी बन्ने रहरका साथ पूर्व तयारीका लागि पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका युवा पोखरामै बस्छन् । ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुनका लागि हरेक वर्ष हजारौं युवाले प्रतिस्पर्धा गर्छन् । शुरुका दिनमा गाउँघरमै गल्ला लिने । त्यसलगत्तै धरान, काठमाण्डौ र बुटवलमा समेत छनौट हुने गरेकोमा अहिले पोखरामा मात्र छनौट हुन्छ । पहिलेको तुलनामा उम्मेदवारको संख्या घटे पनि प्रतिस्पर्धा निकै चर्को हुने गरेको छ । यही मौकाको फाईदा उठाउँदै नेपालका विभिन्न सहरहरूमा लाहुरे बन्न प्रशिक्षण दिने तालिम केन्द्रहरू फस्टाएका छन् । सबैभन्दा बढी पोखरामा खुलेका छन् । शुरुमा शारिरिक तन्दुरुस्तीका लागि मात्र खोलिएको भनिए पनि उनीहरूको प्रमुख काम भर्ती हुन चाहाने युवालाई तालिम दिने रहेको छ ।

पोखरामा लोटस, बिजिटिएस, गेट्स, एक्स आर्मी, टाक्स फोर्स, गोरखा एक्सन्, रोयल, सिरमोर लगायतका ३५ भन्दा बढी प्रशिक्षण केन्द्रहरू छन् । धरान र काठमाण्डौमा पनि यत्तिकैको हाराहारीमा छन् । प्रायः सबै केन्द्रहरूमा युवालाई जुडो कराँते, तेक्वान्दो, जीम, फुटबल, बास्केटबल, भलिबल, अङ्ग्रेजी भाषाको ज्ञान दिने गरिएको छ । लाहुरे बन्न आवश्यक शारीरिक अभ्यास तयारीसँगै भाषाको ज्ञान तथा चम्चा काँटाले खानेदेखि ट्वाईलेट पेपर चलाउनेसम्म सिप सिकाईन्छ (अन्तर्वार्ता: नरेश गुरुङ, वर्ष-४८) । यस्ता केन्द्रले दुई वटा सेसन बनाएर तालिम दिन्छन् । रजिष्ट्रेशन फर्म भर्ने र शुरु छनौटसम्मका लागि ३५-४० हजार रूपैयाँ एकमुष्ट शुल्क लिन्छन् । क्षेत्रिय र अन्तिम छनौटसम्मका लागि फेरी ३५-४० हजार शुल्क तिर्नुपर्छ । आवासिय प्रशिक्षण लिनेले तालिम केन्द्रको सेवा सुविधाको स्तरका आधारमा एक महिनाको ११ देखि २० हजार रूपैयाँसम्म शुल्क तोकेका

छन् । हरेक वर्ष भर्तीका लागी यी सेन्टरहरूमा लाहुरे वन्न इच्छुक युवाहरूको भिड नै लाग्छ । दोस्रो विश्वयुद्ध चलिरहेका बेला नेपाली युवाहरूले भर्ती हुन प्रस्पर्धार्न नै गर्नु पर्दैनथ्यो । घरघरबाटै फकाएर लगिने त्यो समयमा १४-२९ वर्ष उमेर समूहका नेपाली युवाहरू सजिलै भर्ती हुन सक्थे । तर, अहिले वर्षेनी हजारौं युवाहरूको प्रतिस्पर्धा हुन्छ । कम्तिमा पनि १० हजार युवाले ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुन पूर्व तयारी गरे पनि केवल २ सय ३० जनाको हाराहारीमा मात्रै भर्ती हुन्छन् । बाँकी ९ हजार ९ सय ७० जनाको भविष्य भर्ती हुन नसक्दा उनीहरूमा मानसिक तनाव, डिप्रेसन हुने गरेको भेटिएको छ ।

भूपू गोर्खा सैनिकले समाजमा राम्रा कुराको प्रभाव मात्रै पारेनन् । तिनको प्रभावले केही विसंगती पनि भित्रिएका प्रशस्तै देख्न पाइन्छ । भारत र युरोपमा भूपू गोर्खाले देखेका र भोगेका रंङ्गीचङ्गी कुरा, युरोपमा लोग्ने स्वास्नी मानिस दिउँसै अंगालो मारेर हिडेका, कतै नाकमुख छोपेर हिडेका कतै छातिमा सप्को नहालेका स्वास्नी मानिस देखेका उनीहरूले गाउँमा पनि त्यस्तै गर्न थाले । यसले केही छाडापन भित्रियो । लाहुरेहरूले तास खेल्ने विकृत बानी पनि भित्र्याए । फुर्सदको दिनमा गोर्खा सैनिकहरूले विभिन्न नाममा पार्टी भन्दौ जाँड, रक्सी, जुवातास गर्न थाले । तिनकै सिको गरेर जुवाडे ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले पनि जुवा जितेको सुरमा सङ्ग तगुनाको फलस्वरूप मतवालीको साथै भट्टीमा पसेर जाँड खान सुरु गरे । जाँड र रक्सीको लत पार्टीका नाममा भूपू गोर्खा सैनिकले बढी प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । छोटो पहिरन र आधा शरिर ढाक्ने फेशनले अहिले जरा गाडेको छ । यसमा लाहुरे र तिनका परिवारजनको प्रभावले भएको छ । लाहुरेले विदेशबाट पठाएको भएभरको सम्पत्ति लिएर अर्कैसँग जाने र पारिवारिक विखण्डन पनि गरायो । लाहुरेका छोरोछोरीसँग लागुऔषको कुलतमा पनि फसेका छन् ।

परिच्छेद पाँच

गोर्खा भर्तीको आर्थिक प्रभाव

५.१ वैदेशिक रोजगारीको सुरुआत

नेपालीहरू वैदेशिक रोजगारीको खोजीमा विदेशतर्फ भौतारिने क्रमको सुरुआत सुगौली सन्धि लगत्तै भयो । वैदेशिक रोजगारीमा भौतारिने परम्पराले दुई शताब्दी नाघिसकेको छ । भीमसेन थापा अङ्ग्रेज विरोधी प्रधानमन्त्री भनेर चिनिए पनि यिनकै समयदेखि वैदेशिक रोजगारको परम्परा सुरु भएको थियो । नेपालमा लाहुरे संस्कृतिको जन्म भीमसेनकै समयदेखि सुरु भएको हो । पाकिस्तानको एक सहर-लाहोर । लाहुरे अर्थात् लाहोर जाने व्यक्ति । पाकिस्तान र भारतको सिमाना छुट्टिनुअघि लाहोरमा पन्जाबी सेनाको क्याम्प थियो । नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धमा नालापानी किल्लाको नेतृत्व गरेका गोर्खाली सेनाका कप्तान बलभद्र कुँवर नालापानी किल्ला छाडेर भागे । उनी लाहोर पुगेर पन्जाबी सेनामा भर्ती भए (मल्ल, २०२२:२६-२९) ।

यकीन नभए पनि सम्भवतः पहिलो लाहुरे उनै थिए । यसरी नेपाली लाहोर जाने र लाहुरे बनेर फर्कने संस्कार सुरु भयो । अङ्ग्रेजसँग बहादुरीका साथ लड्ने गोर्खाली फौजका लडाकु बलभद्र कुँवर लाहोरका पञ्जाव केशरी रणजीत सिंहको शिख सेनामा भर्ती हुने पहिलो गोर्खाली वा लाहुरे हुन् । उनी पञ्जावको लाहोरमा गोर्खा सैनिक कम्पनीको नायक बनी पञ्जावकेशरीको सेवामा रहेका हुनाले हामीकहाँ सैनिक क्षेत्रमा काम गर्न बाहिर जाने कामलाई 'लाहुरे हुने' र कुनै पनि विदेशी भूमिमा जानुलाई 'लाहुर जाने' भन्ने चलन चलेको प्रसंग स्मरणीय छ । पञ्जाव अन्तर्गत लड्दा पेसावर नौसेराको युद्ध, अफगानिस्तान युद्धमा बलभद्र र उनी अन्तर्गतका गोर्खालीको वीरताको उल्लेख पाइन्छ । त्यसैकारण हुनसक्छ, गोर्खालीलाई निडर वीरयोद्धाको रूपमा पछि अङ्ग्रेजहरूले हिन्दूस्तानसम्मको राष्ट्रिय सेनाकै अंग बनाई स्थान दिने गरेको पाइन्छ । बलभद्रको अवसान पनि पेसावरको युद्धमा पञ्जावका खातिर लड्दालड्दै ३४ वर्षको उमेरमा १३ मार्च १८२३ का दिन भएको थियो (हुंगेल, २०७६ जेठ ७) । बडाकाजी अमरसिंह थापाका छोरा अर्जुन र भूपाल थापा पनि शिख सेनामा भर्ती भएका थिए । कप्तान भूपाल थापामार्फत नेपालीहरू लाहोरमा भर्ती हुन्थे । अङ्ग्रेजसँगको युद्धमा पराजित भएका सिपाही ब्रिटिस-भारतीय सेनामा भर्ती हुन थाले । यसरी नेपालीहरू अरुकै स्वार्थका निम्ति एकातर्फ शिख सेनाका तर्फबाट र अर्कातर्फ ब्रिटिस-भारतका

तर्फबाट आपसमा भिड्नुपर्थ्यो । भारत स्वतन्त्र भएपछि (सन् १९४७ मा) चार रेजिमेन्ट अङ्ग्रेजलाई र बाँकी छ रेजिमेन्ट गोर्खा सैन्य भारतलाई भागबण्डा गरियो । यही परम्परा अहिलेसम्म कायम छ अर्थात् नेपालीलाई ब्रिटेन र भारतले आपसमा भागबण्डा गरी भाडाका सिपाहीका रूपमा प्रयोग गरिरहेका छन् । कति नेपाली वैदेशिक रोजगारीमा छन् भन्ने आधिकारिक र भरपर्दो तथ्याङ्क पाइँदैन । नेपालीहरू अहिले सरकारी र गैरसरकारी तवरमा विश्वव्यापी रूपमा वैदेशिक रोजगारमा छन् । रोजीरोटीका निम्ति एक देशका तर्फबाट अर्को देशका निम्ति लड्नुपर्ने नेपालीहरूको बाध्यताबाट सुरु भएको वैदेशिक रोजगारी अहिले पनि जारी छ । यसको सुरुआतकर्ता लाहुरे थिए ।

५.२ आम्दानीको स्रोत गोर्खा भर्ती

अङ्ग्रेजले गाउँबाट हजारौँ हजार युवालाई बिनाअवरोध भर्ती गर्न लैजान्थे । पहिलो विश्वयुद्ध सकिँदा (सन् १९१८) सम्म २ लाख जति नेपाली युवा कम्पनी सरकारमा भर्ती भइसकेका थिए । गुनको बदला ब्रिटेनले चन्द्रशमशेरलाई वार्षिक सलामी (रोयल्टी) बुझाउन थाल्यो । गाउँका मुखिया मार्फत उर्दी जारी गरेर हुलका हुल युवा भर्ती पठाउन थालियो । नजानेलाई कारबाही गर्ने चेतावनी र जानेलाई सरकारका तर्फबाट बाटो खर्च पाँच कम्पनी रूपैयाँ र घर खर्च २४ मोरु बक्सिस दिने नियम बनाए । अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुन गोर्खाली पठाएबापत नेपाल सरकारले वार्षिक १० लाख (जुन पछि डबल पारियो) रूपैयाँ रोयल्टी पाउने गरेको थियो । नेपालले यो रूपैयाँ बंगाल बैंकमार्फत पाउँथ्यो (शर्मा, १९५९:२२७) ।

सन् १९२० सालअघि नेपालको आयातभन्दा निर्यात बढी थियो । धेरैजसो नेपालीको दैनिक जीवनलाई आवश्यक खाद्यान्न, लत्ताकपडा र अरु सरसामान नेपालमै तयार हुन्थे । घरेलु उद्योग त्यतिञ्जेल मरिनसकेका, औकात नाघेर खाने-लगाउने चलन नेपालीहरूमा चलन थिएन । अन्न, काठ, जरीबुटीहरू नेपालबाट प्रशस्त निकासी हुने हुँदा नेपाल सम्पन्न थियो (पाँडे, २०६१:११-१२) । सन् १९१४-१९१८ मा युरोपको महायुद्ध लड्न गएका गोर्खाली पल्टनका २ लाख जति फौजी जवान लडाईँ सकिएपछि १९२० तिर डफ्फाका डफ्फा घर बिदामा नेपाल फर्कदा उनीहरूले आफ्नो साथमा विशाल धनराशि लिएर आएका थिए (पाँडे, २०६१:११) ।

पहिलो विश्वयुद्धमा दुई लाख जति नेपाली युवाहरू नेपालका विभिन्न पहाडी भागबाट ब्रिटिस गोर्खा मा भर्ती भई मेसोपोटामिया, ग्यालीपोली र बेल्जियमका लडाइँमा लडी १९१८ सालतिर बिदा र पेन्सन लिएर नेपाल फर्के । दुई लाख गोर्खाली सिपाहीले छ सात वर्षसम्ममा जागीर, पेन्सन, मरुवा पेन्सन गरी सरदर पाँच सय भारतीय रूपैयाँ (भारतीय सिपाहीको त्यतिबेला मासिक पन्ध्र रूपैयाँले तलबको हिसाब गर्दा) विदेशमा कमाएर नेपाल उतारेको भए पनि त्यो भन्डै १३ करोड नेपाली रूपैयाँ हुन्थ्यो । त्यति ठूलो रकमलाई आजकालको दरभाउमा गणना गर्ने हो भने १३ अर्ब रूपैयाँ हुन्छ ।

नेपालजस्तो त्यस बखत वार्षिक एकाध करोड राजस्व उठ्ने सानो मुलुकको निमित्त त्यो रकम निकै ठूलो हो । यति ठूलो रकम नेपालभित्र त्यतिञ्जेल कहिले आएको थिएन । त्यस्तै विशेष परिस्थितति परेर मात्र राष्ट्रले आफ्नो लम्बे इतिहासमा यताकदा, त्यति ठूलो धनराशि विदेशबाट आर्जन गर्ने मौका पाउँछ । त्यति ठूलो रकम नेपाली युवाले ज्यानको बाजी लगाएर कमाएको धन सम्पत्ति हो । १९१८-१९१९ तिर लाहुरेहरू हुलका हुल चार-पाँच महिनाको घर विदामा अथवा नाम कटाएर नेपाल फर्कन थाले । तिनीहरूसँग धनराशी मात्र हैन एकाएक नेपालमा अनेक नयाँ विदेशी बानीव्यहोरा, चालढाल ढाँचा, लवाइखवाई, विचारधारा साथै नेपालको लामो इतिहासमा सर्वप्रथम समुद्रपारको बानीव्यहोरा पनि आयो (पाँडे, २०६१:८०-८१) ।

दोस्रो विश्वयुद्धताका अङ्ग्रेज सेनामा भर्ती हुने नेपाली युवाको सङ्ख्या बढेर २ लाख ५० हजार पुग्यो । अङ्ग्रेजले सलामी पनि १० लाखबाट दोब्बर बनाइदियो । यसरी तत्कालीन नेपालका राणाशासकले गोर्खा भर्तीलाई आफ्नो शासनसत्ता टिकाउने भन्दा बनाएका थिए । हर्क गुरुडले राणाशासकले गोर्खा भर्तीलाई 'कूटनीतिक मुद्रा' को रूपमा प्रयोग गरेको विश्लेषण गरेका छन् । जुन गोर्खा भर्तीको यथार्थसँग सबैभन्दा नजिक तथ्य मानिन्छ । राणाले नेपाली युवालाई ब्रिटिस सेनामा भर्ती पठाउनुलाई 'यता वीरशमशेरको शासन हुक्क र उता अङ्ग्रेज फौजमा गोर्खाली सिपाहीको बथान' भनेर गुरुडले टिप्पणी गरेका छन् (गुरुड, २०६१:९५-९६) । यस्तै म्यारी डेस चिनेले आफ्नो किताब 'अ एकचुअल हिस्टोरी अफ द गुर्खाज' मा पनि गोर्खा सैनिकलाई राणा र अङ्ग्रेजले 'कूटनीतिक सिक्का' मानेको दावी गरेका छन् ।

पोखराको आवादी छ्यासमिस छ । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, मुसलमान, गुरुड, मगर लगायतको बस्ती बाक्लो छ । पछिल्लो समय यहाँ गोर्खा भर्तीवाला गुरुड, मगर र क्षेत्रीहरूको बस्ती बाक्लँदो छ । पोखरामा बसोबास गरेकाहरूमध्ये उनीहरूको पुर्ख्यौली जमिन एक प्रतिशतको भएको अनुमान गरिएको छ । बाँकी सबैले आफ्नो पुर्ख्यौली सम्पत्ति र विदेशबाट कमाएर ल्याएको रकमले घर बनाएका हुन् । पोखरामा भारतीय पेन्सवाल, सिंगापुरे, बेलायती पेन्सनवाल अनि आसाम राइफलवालाको वर्चश्व छ । पछि अरब पनि खुल्यो, युरोपतिर जानेहरू पनि बढे । यसले पनि पोखरामा राम्रो आर्थिक प्रभाव पारेको छ । बेलायती पेन्सनवाला आजभोलि बेलायत गए भने भारतीय पेन्सनवालाको वर्चश्व छ । उनीहरूको पेन्सनबापत थुप्रै रकम पोखरा भित्रिएको छ (अन्तर्वार्ता: जगमान गुरुड, वर्ष-७३) ।

५.३ नगद खेलाउने लाहुरे

कम्पनीबाट छुट्टा लाहुरेसँग पैसा हुँदैनथ्यो । कलकत्ता, बनारस, गोरखपुर हुँदै नेपाल छिरेपछि रूपन्देहीको पक्लिहवा आएपछि मात्र तलब थाप्न पाउँथे । छोइछिटो हिन्दु संस्कारको पाटो नै थियो । विदेशबाट फर्केकाहरू सिधै गाउँ आउनु धर्मविपरीत हुन्थ्यो । पतिया (चोखिने चलन) गरेपछि मात्र उनीहरू सबैसँग छुन लायक हुन्थे । लाहुरे हुने धेरैजसो आदिवासी जनजाति समुदायका थिए । उनीहरू हिन्दु थिएनन् । तर, उनीहरू पक्लिहवामा पतियाका लागि एक साताजति बस्नैपर्थ्यो । त्यहीँ गाईको पिसाबले नुहाएपछि मात्र उनीहरू चोखिएको मानिन्थ्यो । अनि मात्र घर आउन पाउँथे । प्रकृति पुजक आदिवासी/जनजातिलाई लाहुरे भएकै कारण हिन्दु बनाइयो । मगर, गुरुड, राई, लिम्बु, तामाङ लगायत समुदायमा हिन्दु धर्म मौलाउनुको मुल कारणमध्ये एक लाहुरे संस्कृति पनि हो । तीन वर्षको छुट्टीमा आउँदा धेरै ल्याउने लाहुरेले पनि एक सय अर्थात् पाँचविस रूपैयाँ मुस्किलले घर पुऱ्याउँथे । पतिया गर्दा पक्लिहवामै ५ देखि १५ रूपैयाँसम्म खर्च हुन्थ्यो (अन्तर्वार्ता: पदमबहादुर गुरुड, वर्ष-७१) ।

लाहुरे छुट्टीमा आएको खबरले गाउँभरि नै हल्लीखल्ली मच्चिन्थ्यो । 'लाहुरे आएको छ रे ! कस्तो रैछ लाहुरे ?' सोधीखोजी चल्थ्यो । सबैका मुखबाट आफ्नो मात्र चासो र प्रशंसा सुन्दा लाहुरेलाई पनि संसारै जितेको भान हुन्थ्यो । बडो दुःखले हुर्काएको छोरो लाहुरे भएर आफ्नो इज्जत बढाएकोमा आमाबुवा पनि दङ्गदास पर्थे । लाहुरेको छोरो लाहुरे भएको छ भने त परिवारको रवाफै दोब्बर हुन्थ्यो । पुर्खाको बिँडो थाम्यो भनेर । कति कमाएर ल्यायो भनेर

छरछिमेकमा सोधपुछ चल्थ्यो । फलानोले यति ल्यायो रे ! ढिस्कानोले उति ल्यायो रे ! यति र उति भनेर कमाइबारे नै किस्सा बन्थे । ३ देखि ५ बिस रुपैयाँ ल्याउँथे । अलि बढी ल्याउनेबारे गाउँमा ठूलै हल्लीखल्ली मच्चिन्थ्यो । आउँदा जुन सान र रमभूम हुन्थ्यो । फर्कदा भने कसैले वास्ता गर्दैनथे (अन्तर्वार्ता: पदमबहादुर गुरुङ, वर्ष-७१) ।

५.४ जमिनको मूल्यवृद्धि

गोर्खा भर्तीमा गएकाले पठाएको पैसाले पोखरामा घर, जग्गाको व्यापार समेत उभो लागेको थियो । अहिले पनि छ । पोखरालाई पोखरा बनाउन लाहुरे समुदायको महत्वपूर्ण हात छ । अहिले पनि पोखरामा मात्र प्रति महिना १ अर्ब ४५ करोड रुपैयाँ पेन्सन आउँछ । इराक, अफगानिस्तान लगायत मलुकुवाट पूर्व गोर्खाले पठाउने रेमिट्यान्सको मात्रा पनि पोखरामा उल्लेख्य छ (अन्तर्वार्ता: लक्ष्मीप्रसाद गुरुङ, ७३ वर्ष) । सन् १९८० को दशकमा पोखराको चाइना चोकमा हातको ५ सय रुपैयाँमा जग्गा फालाफाल थियो । लाहुरे दाजुभाइहरू भटाभट किन्दै थिए । लक्ष्मीप्रसाद गोर्जीमा २० हजार बोकेर हिँडे । विस्तारै भाउ बढ्नु थाल्यो । सन् १९८४ मा अमरसिंह चोकमा हातको २ हजारका दरले जग्गा किनेर अहिले यतै घर बनाएका छन् ।

लाहुरेहरू पेन्सन थाप्न आउजाउ गर्दागर्दै पोखरा उनीहरूको आवासीय रोजाइमा पर्न थाल्यो । त्यो जमानामा नगद आमदानी हुने व्यक्ति औंलामा गन्न सकिन्थ्यो । नगद कमाइ हुनेमा लाहुरे नै थिए । ब्रिटिस सेनाका अवकासप्राप्तहरूका लागि ब्रुनाईमा अर्को अवसर मिलेपछि उनीहरूको आमदानी ह्वात्तै बढ्यो । उनीहरूले खर्च गर्दै जाँदा पोखरामा जग्गा र विभिन्न वस्तुको व्यापार फस्टाउन थाल्यो । गाउँले परिवेश बजारिया बन्न थाल्यो ।

५.५ आवासीय सहर

पोखराभन्दा बाहिर डाँडाकाँडामा बस्ने लाहुरेहरूले जब पोखरामा घर बनाउन थाले । तब पोखराको मुहार फेरिन थाल्यो । पोखरा त वास बस्ने ठाउँको रूपमा विकास भयो (अन्तर्वार्ता: दिलबहादुर क्षेत्री, वर्ष-६४) । लाहुरे सात समुद्रपारि गएर धेरै कुरा सिके । तिनलाई दैनिक जीवनमा प्रयोग गर्न खोजे । त्यहीअनुसार पोखरामा लाहुरेबाट नयाँनयाँ कुराहरू भित्रिए । यहाँका नयाँनयाँ डिजाइनका घर बनाउने पनि लाहुरे नै हुन थाले । तिनकै सिको गरेर अरूले बनाए । बाटो अहिले पनि सफा छ । आफ्नै पैसाले पिच गरेका छन् ।

भत्केको बाटो बनाउन आफै अघि सार्छन् । उनीहरू सकेको रकम दान गर्छन् । श्रमदान पनि उत्तिकै गर्छन् ।

लाहुरेले काँसघारी र बयरघारीमा घडेरी किन्दा धेरैले यस्तो पनि किन्ने हो भन्दै गाली गर्थे । अहिले पोखरा नाम आउनेबित्तिकै यहाँका हरेक क्रियाकलापमा कुनै न कुनै रूपमा लाहुरे जोडिन्छन् । बैंक होस् वा सुपरमार्केट, रेस्टुरेन्ट होस् वा सामाजिक क्षेत्र, विद्यालय होस् वा हस्पिटल, जुनसुकै क्षेत्रमा लाहुरेको योगदान धेरै छ (अन्तर्वार्ता: हर्कबहादुर पुन, वर्ष-७३) ।

५.६ भूपू सैनिक पश्चिमाञ्चल यातायात समिति

वि.सं.२०२८ सालमा सिद्धार्थ राजमार्गमार्फत पोखरा मुलुकका अरू भागसँग जोडियो । २०३१ सालमा बनेको पृथ्वी राजमार्गले काठमाडौँका साथै अरू ठाउँसँग सम्पर्क सजिलो बनायो । सिद्धार्थ र पृथ्वी राजमार्गले जोडेपछि भूतपूर्व लाहुरेले गाडी गुडाएर सार्वजनिक यातायातको जग हाले । ट्रान्सपोर्ट विकासको मेरुदण्ड हो । ट्रान्सपोर्टबिना कुनै पनि व्यापार-व्यवसाय टिक्दैन भन्ने बुझेका लाहुरेको समूहले वि.सं. २०३२ सालमा पोखरामै पहिलो पटक भूपू सैनिक पश्चिमाञ्चल यातायात समिति सुरु गरे ।

हर्कबहादुर गुरुङ अध्यक्ष रहेको यो समिति सञ्चालनमा आएको धेरै पछि मात्रै पृथ्वी राजमार्ग बस व्यवसाय समिति जन्मियो । त्यसको नेतृत्व पनि तिनै लाहुरे हर्कबहादुरले गरे । यस समितिमा धेरैजसो लगानी शिरमोर राइफल्सका लाहुरेहरूको थियो । हरेक व्यक्तिबाट १० हजार सेयर उठाएर १० लाख रूपैयाँ जम्मा गरेपछि नेपाल सरकारले त्यति नै रकम अनुदान दिएपछि यो समिति संचालन भएको थियो (अन्तर्वार्ता: दिलबहादुर गुरुङ, वर्ष-८७) । पछि व्यवस्थापकीय ज्ञानको अभाव, यातायात व्यवसायमा अनुभवको कमी लगायतले गर्दा यो समितिले सफल व्यवसाय गर्न सकेन । तर, लाहुरेहरूले सुरु गरेको यातायात व्यवसायजस्तै गैरलाहुरेको लगानी रहेको पोखराको पृथ्वी राजमार्ग बस व्यवसाय समिति नेपालकै धनी समितिमा दरिएको छ । लाहुरेहरूले नयाँनयाँ व्यवसाय त भित्र्याउँछन् । त्यसलाई निरन्तरता दिन नसक्दा अरूले त्यसका फाइदा उठाइरहेका छन् ।

५.७ हिमालय पेट्रोल पम्प

पोखरा जोड्ने पृथ्वीराजमार्ग बन्दै थियो । सिद्धार्थ राजमार्ग बनिसकेको थियो । विजयपुर पुल र सेतीमा पुलै थिएन । अब गाडी धेरै चल्छन् भनेर २०२९ सालमा भारतीय भूतपूर्व गोर्खा

सैनिकहरूले पोखराको नयाँबजारमा हिमालयन पेट्रोल पम्प खोले । हिमालयन पेट्रोल पम्प पोखरामा बस्ने भारतीय सैनिकको संस्था हो । व्यवसायिक बन्नुपर्छ भनेर केही लाहुरेहरूले नेतृत्व गरेर पेट्रोल पम्प खोलेका थिए । यसको सूत्रधार क्याप्टेन बुद्धिबहादुर गुरुङ थिए । पम्पमा लगानी गर्ने ५० जना भारतीय भूपू सैनिक थिए । उनीहरूले राम्रोसँग पम्प चलाए पनि पछि व्यवस्थापन कमजोर भएकाले अरुलाई बेचेका थिए । लाहुरेहरू लगानी राम्रो गर्न सक्ने भए पनि व्यवस्थापकिय सिप नहुँदा पम्प राम्रोसँग चलन सकेन । त्यसपछि उनीहरूले बिक्री गरेका थिए (अन्तर्वार्ता: बिलबहादुर गुरुङ, वर्ष-८७) ।

५.८ पहिलो सवारी साधन

पोखरा विकासमा अघि बढ्दै गयो । पोखरा बजारमा सबैभन्दा पहिले यात्रुका लागि निजीस्तरबाट गाडी चलाउन सुरु गर्ने पनि लाहुरे नै थिए । नौ नम्बर ढुवाङका नामले चिनिने उक्त गाडी तोरणबहादुर गुरुङले सञ्चालनमा ल्याएका थिए । वैदेशिक रोजगारको सुरुआतसमेत लाहुरेले गरे । तिनले कमाएको आम्दानी पोखराको विकासमा लागेको छ । यहाँ जति पनि नयाँ कुरा भित्रिन्छन् तिनमा कतै न कतै लाहुरे जोडिएकै हुन्छन् ।

५.९ चाउचाउको सुरुआत

वि.सं.२०३२ सालमा पोखरामा चाइनिज मेसिनबाट नुडल्स उत्पादन गर्ने भूपू-ब्रिटिस-गोर्खा फणीन्द्रमान श्रेष्ठलाई नेपालमा सिन्के नुडल्स प्रवेश गराउने पहिलो उद्यमी मानिन्छ । श्रेष्ठको त्यही प्रयासले पछि गण्डकी नुडल्सको रूप लियो । नेपालमा तयारी चाउचाउ उत्पादन गर्ने पहिलो कम्पनी पनि यही हो । कम्पनीको अध्यक्ष भएर गण्डकी नुडल्स हाँकेका वृषबहादुर गुरुङ पनि ब्रिटिस आर्मीका पूर्व मेजर थिए । उनीसहितका लाहुरेको लगानीमा सुरु भएको गण्डकी नुडल्सबाट उत्पादित नेपालकै पहिलो तयारी चाउचाउ रारा अभै पनि लोकप्रिय छ । यसको एक जना सेयरधनी गोर्खा मेजर दिलबहादुर गुरुङ पनि हुनुहुन्छ ।

उनताका हडकड, सिंगापुर, मलाया अनि बेलायतका कुरा सुन्न पाइने भनेकै लाहुरेबाट थियो । अचेलजस्तो जोकोही हडकड, सिंगापुर र मलेसिया पुग्दैनथे । इष्टमित्र नातागोतालाई मात्रै होइन लाहुरेले साथीभाइलाई पनि कोसेलीपात बोकेर घर फर्कन्थे । आजभन्दा ५० वर्षअघि लाहुरेले ल्याउने कोसेलीमा नछुट्ने खानेकुरा हुन्थ्यो, चाउचाउ । पोखराकै ठूलाठूला किराना पसलले पनि विदेशबाट ल्याएर चाउचाउ बेच्न थाले । महेन्द्रपुलमै थियो एउटा

प्रोभिजन सप जहाँ विदेशबाट ल्याएका चाउचाउ किन्न पाइन्थ्यो । त्यो प्रोभिजन सप चलाउने फणीन्द्रमान श्रेष्ठ पूर्वलाहुरे थिए । त्यो पसलमा गएर चाउचाउ खान पल्केका व्यक्ति अहिलेका उद्योगपति सूर्यबहादुर के.सी. थिए । उनको दोस्तीयारी सुशील गोसलीसँग पनि थियो । तिनै ४ मध्येका २ जना कृष्ण र फणीन्द्रमान मिलेर सिन्के चाउचाउको उद्योग खोलेका थिए ।

गण्डकी नुडल्सले सिन्के चाउचाउ उत्पादन गर्न थाल्यो । सबै भौतिक पूर्वाधार पोखरा औद्योगिक क्षेत्रभित्र तयार भयो । मेसिन फिटफाट गरेर भ्याइसकेर वि.सं. २०३९ माघ २३ गतेबाट उत्पादन सुरु गर्‍यो । त्यसरी रारा चाउचाउको सुरुआत भएको थियो । नेपालमा मात्रै होइन । यो दक्षिण एसियाकै पहिलो चाउचाउ उद्योग हो । रारा चाउचाउको उत्पादनको कथा एउटा उद्योग खुल्नुको कथा मात्रै होइन । एक त चाउचाउको इतिहासमा दक्षिण एसियाकै पहिलो चाउचाउ हुनुको कीर्तिमानी योसँग छ । यसको जरो उनै लाहुरेसँग गाँसिएको छ (अन्तर्वार्ता: दिलबहादुर गुरुङ, वर्ष-८७) ।

५.१० सामूहिक व्यापार

पोखराको दीपमा गोर्खा भर्तीकेन्द्र स्थापना भएपछि, पोखरा पश्चिमकै आर्थिक, व्यापारिक केन्द्र बन्यो । पोखरामा अन्य सहरको तुलनामा उद्योग, कलकारखाना जति स्थापना हुनुपथ्यो त्यति त भएनन् । तर, भूपू लाहुरेको पेन्सन (रेमिट्यान्स) को भरमा यहाँको अर्थतन्त्र टिक्यो । केही भूपू लाहुरे भने व्यापार-व्यवसायमा पनि होमिए । जीवनस्तर उकास्नलाई व्यापार नै सबैभन्दा ठूलो अस्त्र हो भन्ने बुझेका लाहुरेले २०३५ सालतिरै पोखराको औद्योगिक क्षेत्रमा अन्नपूर्ण ब्याकुलाइट सञ्चालन गरे । त्यसले औद्योगिक क्षेत्रभित्रै बिजुलीका तार उत्पादन गर्नेदेखि बिजुलीका विभिन्न सामग्री उत्पादन गर्‍यो । सामूहिक व्यापार गर्नुपर्छ । उद्योग चलाउनुपर्छ भनेर यसको सुरुआत गर्ने लाहुरे नै थिए । खेलकुद, पर्यटन, सांस्कृतिक क्षेत्र, विकास निर्माण हरेक क्षेत्रमा लाहुरेले नछुने कुनै क्षेत्र छैन । चाहे यातायात, चाहे होटल, चाहे स्कुलमा, चाहे कला संस्कृति लाहुरेले धेरै योगदान दिएका छन् (नागरिक, २०७५ पुस ११) ।

५.११ पहिलो बुटिक

पोखरा फेसनेवल सहरका रूपमा चिनिनुमा पनि लाहुरे परिवारकै देन छ । काठमाडौँभन्दा पहिल्यै नयाँ फेसन पोखरामा भित्रिन्छ, भन्ने मान्यता छ । लाहुरे परिवारको सम्बन्ध हडकड,

बेलायत, ब्रुनाइसँग भएकाले त्यताको फेसन सिधै पोखरामा भित्रिएको हो । बुटिक फेसनसँग सम्बन्धित पेशा हो । वि.सं. २०३८ सालमा गोर्खा भूतपूर्व सैनिक संघ (गेसो) अध्यक्ष पदमबहादुर गुरुङकी पत्नी बोलमाया गुरुङले लेकसाइडमा पहिलो बुटिक सुरु गरिन् । उनले बुटिक व्यवसाय सुरु गर्दा धेरैलाई नौलो लाग्थ्यो । उनैले भित्र्याएको बुटिक व्यवसाय अहिले पोखरामा मौलाएको छ । पोखराका गल्लीगल्लीमा खुलेका बुटिकले उद्योगको रूप लिनुमा पनि लाहुरेकै देन छ ।

लाहुरेसँगै विभिन्न मुलुक घुमेका लाहुरेनीले त्यहाँ देखेका नयाँ व्यवसायलाई नेपाल फर्किएर अंगाल्न थाले । राष्ट्रिय नाचघरकी चर्चित नृत्याङ्गना समेत रहेकी बोलमायाले केही वर्ष बुटिक गरेपछि पोखरा रानीपौवामा घर बनाउने जग्गा जोडिन् । त्यसपछि उनी समाजिक काममा दौडिन् । उनका पति पदमबहादुर गुरुङले गोर्खा सैनिकमाथि भएको अन्यायबारे गेसोमार्फत आवाज उठाइरहेका बेला साथ दिन गेसोको महिला समितिमा अध्यक्ष थिइन् । त्यसपछि गोर्खाली समुदायको हितका लागि लागि रहेकी छिन् । लाहुरेका पत्नी केवल रमाउँछन् भन्नेहरूलाई केही लाहुरेनीले गतिलो काम गरेर देखाएका छन् । पोखरामा नयाँनयाँ व्यवसाय भित्र्याउन लाहुरेनीको पनि उत्तिकै योगदान छ (अन्तर्वार्ता: बोलमाया गुरुङ, वर्ष-६५) ।

५.१२ पहिलो ब्यूटी पार्लर

कुनै बेला नेपाली समाजमा लाहुरेका पत्नीहरू लाहुरे पतिले कमाएको पैसाले महङ्गो घर बनाउँछन्, महङ्गा सामानले घर सजाउँछन्, तास खेल्छन्, मोजमज्जा गर्छन्, भपक्क गरगहना लगाउँछन् भन्ने छवि थियो । पोखराका केही लाहुरेका पत्नीहरूले यो छविलाई बदलिदिएका छन् । समाजसेवा, राजनीति, व्यापार र अन्य पेसागत क्षेत्रमा जमेका मात्रै छैनन् । अरुलाई समेत आत्म निर्भर बन्न हौस्याइरहेका छन् । वि.सं. २०४८ मा अर्की लाहुरेनी मीना गुरुङले पोखरामा ब्यूटी पार्लर व्यवसाय भित्र्याइन् । सायद, त्यसैले पोखरालाई लाहुरेले बनाएको सहरको उपमा दिइएको होला । यहाँ जे चिज भित्रिएको छ, त्यसमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले लाहुरेको योगदान कुनै न कुनै रूपमा जोडिन आइहाल्छ । जसले पोखरामा पहिलो पटक ब्यूटी पार्लर व्यवसाय भित्र्याइन् । उनले यो व्यवसाय सुरु गर्दा पोखरामा नक्कलीको आरोप लगाइन्थ्यो । २८ वर्ष अघि सुरु गरेको ब्यूटीपार्लर व्यवसाय अहिले उद्योग बनेको छ । पोखराका गल्लीगल्लीमा ब्यूटीपार्लर खुलेका छन् ।

मीनाले नेपालमै पहिलोपटक ब्युटी कलेजको अवधारणा अघि सारेकी छिन् । सौन्दर्य शिक्षालाई महत्व दिएमा थुप्रै बेरोजगार युवायुवतीलाई अवसर मिल्ने उनको दाबी छ । (अन्तर्वार्ता: मीना गुरुङ, वर्ष-५७) । मीनाले यसका लागि सिटिइभिटीदेखि मन्त्रालयसम्म धाइरहेकी छिन् । व्यवसायसँगसँगै उनले राजनीतिमा पनि हाम फालिन् । जतिबेला उनका पति क्षेत्रबहादुर गुरुङ बेलायतमा राइफल चलाउँथे । उनी व्यापार, समाजसेवा र राजनीतिमा थिइन् । विद्यार्थी कालमा अखिलको राजनीति गरेकी उनलाई एमालेले संविधान सभा २०७० मा समानुपातिक उम्मेदवार समेत बनाएको थियो । अहिले उनी गण्डकी प्रदेशको प्रदेश सांसद छिन् ।

५.१३ तमु भाङ्ग्रा हस्तकला उद्योग

पोखरा महानगरपालिका वडा नं. १० मिलन टोलमा तमु भाङ्ग्रा हस्तकला उद्योग रहेको छ । 'सिप सिकौं, स्वरोजगार बनौं' भन्ने उद्देश्य लिएर भारतीय भूपू गोर्खा सैनिक विश्वप्रकाश गुरुङको श्रीमती पवित्रा गुरुङले यो उद्योग २०६९ सालमा खोलेकी हुन् । एक लाख लगानीमा तमु भाङ्ग्रा हस्तकला उद्योग खोलेर पवित्राले घरबाटै काम सुरु गरेकी हुन् । अहिले यो उद्योगमा २५ लाख लगानी छ । उद्योगमा १० जनाले रोजगारी पाएका छन् । विशेष गरि गुरुङ, मगर जातिले लगाउने परम्परागत पोशाक हराउँदै गएकाले मौलिक पोशाकको संरक्षण, आयआर्जनको माध्यम बनाउन र नयाँ पुस्तालाई परम्परागत सीप हस्तान्तरण र उद्यमशीलता जगाउन उद्योग खोलिएको हो । उद्योगमा परम्परागत तानबाट बुन्ने, बुट्टा हाल्ने, हाते मेसिनबाट भाङ्ग्रा बुन्ने, कछ्छाड, घलेक, आस्कोट बुन्ने लगायत तालिम प्रदान गरिन्छ (पवित्रा गुरुङ, वर्ष-५०) । यहाँबाट नेपाली राष्ट्रिय पोशाक ढाँका उत्पादन हुन्छ । पोखरामा यो बाहेक परम्परागत पोशाक उत्पादन गर्ने अरु यस्ता उद्योग छैनन् । यो उद्योगले कारागारमा रहेका महिला बन्दिहरूलाई समेत परम्परागत पोशाक बनाउन सिकाउने तालिम दिँदै आएको छ । परम्परागत पोशाक निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको भन्दै पवित्रालाई २०७५ सालमा राष्ट्रपति विद्यादेवी भण्डारीको हातबाट 'जनश्री सेवा पदक' गरेको थियो ।

५.१४ वित्तीय क्षेत्रमा लगानी

भूपू गोर्खा सैनिकको लगानीमा पोखरा थुप्रै वित्तीय संस्था खुलेका छन् । पोखरामा रहेका वित्तीय संस्थाहरू पनि तिनै भूपू गोर्खा सैनिकको पेन्सनलाई मध्यनजर गरी गोर्खा बचत,

पेन्सन खाता लगायतका नाममा विभिन्न स्किम चलाएको पाइन्छ । पोखरा फाइनेन्स, गण्डकी ब्रिक फ्याक्ट्री जस्ता उद्योग डेढ दशकअघि नै खुले । पोखरामा पर्यटकको आकर्षण बढाएको गोर्खा भिलेज रिसोर्टमा पनि भूपू गोर्खाको लगानी छ । पोखरामा खुलेका ओम फाइनेन्स, गोर्खा विकास बैंक, अन्नपूर्ण फाइनेन्स, कैलाश विकास बैंक, गण्डकी विकास बैंकमा पनि भूपू गोर्खाको प्रशस्त लगानी छ (अन्तर्वार्ता: लक्ष्मी गुरुङ, वर्ष-७३) । तीमध्ये भूपू गोर्खा सैनिकको बढी संलग्नता रहेका केही वित्तीय संस्थाहरू निम्न छन् ।

५.१४.१ पोखरा फाइनेन्स

पाँच जना भूपू गोर्खा सैनिक र पाँच जना गैर भूपूहरूको लगानीमा २०५३ सालमा पोखरा फाइनेन्स लिमिटेडको स्थापना भएको थियो । पोखराको महेन्द्रपुलबाट सुरु भएको पोखरा फाइनेन्सको संस्थापक अध्यक्ष ब्रिटिस आर्मीका भूपू क्याप्टेन यामबहादुर गुरुङ थिए । फाइनेन्सको अधिकृत पुँजी १ अरब ५० करोड र चुक्ता पुँजी ८५ करोड ७२ लाख ७२ हजार ६ सय २१ छ । सञ्चालनको २२ वर्ष वर्षको अवधिमा यसले ग्राहकहरूको ठूलो संख्यालाई समायोजन गरेको छ । देशभर छरिएर रहेको पुँजी संकलन गर्नु । उनीहरूलाई निक्षेपमा रूपान्तरण गर्नु र आकर्षक ब्याज प्रदान गर्नु, यस्तै खाद्यान्न, व्यापार, आवास आदि स्थापना गर्न खाँचो पर्ने क्षेत्रमा लगानी गर्नु तथा सधैं आफ्नो सेयरधनीको अधिकारको रक्षा गर्ने यसको मूल उद्देश्य रहेको छ । पोखरा महानगरपालिका वडा नं. ९ न्युरोड कास्कीमा फाइनेन्सको प्रमुख कार्यालय छ भने देशका विभिन्न ठाउँ गरी २२ शाखा सञ्चालनमा छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०७३ अन्तर्गत नेपाल राष्ट्र बैंकबाट यसले राष्ट्रियस्तरको 'ग' वर्गको वित्तीय संस्थाको रूपमा अनुमति पाएको छ । कम्पनीमा संस्थापक सेयरधनीको ५१ प्रतिशत र ४९ प्रतिशत सेयर सर्वसाधारणको स्वामित्वमा छ । कम्पनी नेपालमा सञ्चालित सबभन्दा पुरानो फाइनेन्स कम्पनी हो (अन्तर्वार्ता: बुद्धिलक्ष्मी गुरुङ, वर्ष-४०) ।

५.१४.२ पोखरा रोयल सहकारी

वि.सं. २०५९ साल जेठ ८ गते पोखरा रोयल सहकारी संस्था लिमिटेड विधिवत दर्ता भएको हो । स्थापनाकालिन समयमा २८ जना सदस्य रहेकोमा ६० प्रतिशत भूपू गोर्खा सैनिक थिए । सहकारीमा अहिले ५ हजार ३ सय ७ सदस्य छन् । यसका संस्थापक अध्यक्ष क्याप्टेन तुलसीप्रसाद गुरुङ हुन् । अहिले पनि अध्यक्ष उनै छन् । सात लाख पुँजीबाट सुरु भएको

सहकारीमा अहिले १८ करोड ६२ लाख सेयर पुँजी छ भने ९ करोड ४५ लाख रूपैयाँ यसको जगेडा कोष छ ।

स्याङ्जा, कास्की, तनहुँ, लमजुङ कार्यक्षेत्र रहेको पोखरा रोयल सहकारीमा हाल ३४ जना कर्मचारी रहेका छन् भने दुलेगौँडा र भण्डारढिकमा यसको शाखा सञ्चालनमा आएको छ । पोखरा रोयल सहकारीको मुख्य कार्यालय पोखरा-१० बुद्धचोकमा छ भने यसको आफ्नै भवन पनि छ । सहकारीमा धेरै लगानी भूपू गोर्खा सैनिकको छ । ब्रिटिस आर्मीको पेन्सन समेत स्ट्याण्डर्ड चार्टर बैंकबाट यही सहकारीमा आउने गरेको छ । भूपू गोर्खाहरू आर्थिक गतिविधिमा संलग्न भएर सफल हुन सक्छन् भन्ने उदाहरण यो सहकारीले दिएको छ (अन्तर्वार्ता: मिलन ढकाल, वर्ष-४३) ।

५.१४.३ द गोर्खाज बचत सहकारी

पोखरामा रहेका ब्रिटिस, भारतीय र सिंगापुर कन्टिन्जेन्ट पुलिस फोर्सका भूपू गोर्खा सैनिकको प्रयासमा द गोर्खाज बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड स्थापना भएको हो । २०६६ साल वैशाख १३ गते दर्ता भएको सहकारीले २०६६ साउन ०१ गतेदेखि कारोबार सुरु गरेको हो । पोखरा-१० रामघाटमा रहेको यो सहकारी स्थापना गर्दा २५ जना सदस्य रहेका थिए । कास्की जिल्लाभर कार्यक्षेत्र रहेको सहकारीमा अहिले सदस्य संख्या ८ सय ५५ जना सदस्य छन् । पोखरामा रहेका ब्रिटिस, भारतीय र सिंगापुर कन्टिन्जेन्ट पुलिस फोर्सका भूपू गोर्खा सैनिकहरूको अबीँ रूपैयाँ पेन्सन आउँछ । त्यसमध्ये केही रकम बचत गरी संयुक्त रूपमा उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गरी भूपू गोर्खा सैनिक र तिनका परिवारजनलाई समाजिक र आर्थिक समृद्धितर्फ उन्मुख गराउने उद्देश्यले यो सहकारी स्थापना भएको हो (अन्तर्वार्ता: गमबहादुर गुरुङ, वर्ष-५९) । सहकारीमा हाल १३ जना कर्मचारी कार्यरत छन् । ब्रिटिस सेनाका मेजर हुकुमराज थापामगर यसका संस्थापक अध्यक्ष हुन् भने अहिले भूपालजंग कुँवर बहाल छन् ।

स्थापनाकालमा ५० लाख रूपैयाँ सेयर पुँजी रहेको यस सहकारीको हाल ७ करोड ४४ लाख ६५ हजार ४ सय रूपैयाँ सेयर पुँजी छ । सहकारीले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा २९ करोड १६ लाख २३ हजार १ सय ४२ रूपैयाँ निक्षेप संकलन गरेकोमा २० करोड ६२ लाख ९८ हजार ५ सय ९० रूपैयाँ कर्जा लगानी गरेको छ (अन्तर्वार्ता: शान्ति गुरुङ, वर्ष-२९) ।

पोखरा नाम आउने बित्तिकै यहाँका हरेक क्रियाकलामा कुनै न कुनै रूपमा लाहुरे जोडिन्छन् । आर्थिक दृष्टिकोणले पोखरामा गोर्खा भर्तीको ठूलो प्रभाव परेको छ । गोर्खा भर्तीवालको बाक्लो बसोबास उनीहरूमा रकम खर्च गर्न सक्ने क्षमता बढी छ । पोखराको काँसघारी र बयरघारी अनि पाखो जमीनलाई घडेरीमा बिक्रीवितरण गराउन गोर्खा सैनिकको ठूलो योगदान छ । यहाँका बैंक, वित्तीय संस्था, सहकारी, विद्यालय, हस्पिटल लगायत क्षेत्रमा भूपू गोर्खा सैनिकको आर्थिक लगानीले समृद्ध पोखरा बनाउन सघाएको छ । गोर्खा भर्तीले केही निश्चित सुमदायको जीवनस्तर नै उकासिएको छ । गोर्खा भर्तीवालाबाट तलब र पेन्सनबाट प्रशस्त रूपमा आम्दानी भएपछि उनीहरूको सामाजिक संरचनामा नै परिवर्तन आएर जीवनस्तर उकासियो । आर्थिक रूपमा बलियो भएकैले गोर्खा भर्तीवाल समुदायमा शिक्षा र स्वास्थ्यमा चेतनाकोस्तर ह्वात्तै बढेको पाइन्छ । भारतीय पेन्सन क्याम्प र ब्रिटिस क्याम्प (गोर्खा भर्ती केन्द्र) स्थापना भएपछि पोखरा पश्चिमकै आर्थिक, व्यापारिक केन्द्र बन्यो । लाहुरेले पोखरामा कसैले नगरेका नयाँ व्यवसाय भित्र्याए । वि.सं २०३२ सालमा पोखरामै पहिलो पटक भूपू सैनिक पश्चिमाञ्चल यातायात समिति, वि.सं.२०२९ सालमा भारतीय भूतपूर्व गोर्खा सैनिकहरूले पोखराको नयाँबजारमा हिमालयन पेट्रोल पम्प, वि.सं.२०३२ सालमै चाउचाउ उत्पादन सुरु गर्ने भूपू ब्रिटिस गोर्खा हुन् । विसं २०३५ सालमा पोखराको औद्योगिक क्षेत्रमा अन्नपूर्ण ब्याकुलाइट सञ्चालन गरे ।

सामूहिक व्यापार गर्नुपर्छ । उद्योग चलाउनुपर्छ भनेर यसको सुरुआत गर्नेहरू नै भूपू गोर्खा सैनिक हुन् । उनीहरूले विदेशमा गएर दुःख कष्ट पाएपछि आफ्नै देशमा उद्यमशिल भएर बाँच्नुपर्छ भन्ने सिकेर सामूहिक व्यापार व्यवसाय गर्ने बाटो खोलेको भेटिन्छ । तर, व्यवस्थापकिय ज्ञानको अभावमा सफल हुन सकेनन् । भूपू गोर्खा सैनिकले सुरु गरेका नयाँनयाँ व्यवसायबाट गैर भूपू सैनिकले भने आशातीत सफलता प्राप्त गरेको तथ्य भेटिन्छ । भूपू सैनिकले नयाँनयाँ व्यवसायमा हात हालेता पनि खासै सफल भएको देखिदैनन् । धन, मन र तनले मात्रै व्यवसाय चल्दैन । त्यसका लागि व्यवस्थापन पनि गतिलो हुनुपर्छ भन्ने भूपू गोर्खाले गरेको व्यवसायिक असफलले देखाउँछ ।

परिच्छेद छ

अध्ययनको निष्कर्ष र सारांश

६.१ निष्कर्ष

दुई शताब्दीभन्दा लामो लाहुरे परम्पराले नेपाली समाजमा अनेकन प्रभाव पारेको छ । लाहुरे परम्पराको इतिहास र त्यसले नेपाली समाजमा पारेको विविध आयाममध्ये सबैभन्दा बढी प्रभावित सामाजिक-आर्थिक क्षेत्र हो । नेपालबाट वैदेशिक रोजगार जाने परम्परा नै लाहुरे परम्पराबाट विकसित भएको हो । पोखरामा पनि गोर्खा भर्तीले सबैभन्दा बढी सामाजिक-आर्थिक क्षेत्रमा नै प्रभाव पारेको देखिन्छ । लाहुरे परम्पराले नेपालमा चारवटा ठूलाठूला सहर बसाउनमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । पोखरा, धरान, नारायणगढ र बुटवल । यदि गोर्खा सैनिकको आगमन पोखरामा हुने थिएन भने यहाँको परम्परागत सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक संरचना अन्तर्गत पोखराको यति वैभवशाली विकास सम्भव थिएन ।

गोर्खा भर्तीले केही निश्चित समुदायको जीवनस्तर नै उकासिएको छ । गोर्खा भर्तीवालाबाट तलब र पेन्सनबाट प्रशस्त रूपमा आम्दानी भएपछि उनीहरूको सामाजिक संरचनामा नै परिवर्तन आएर जीवनस्तर उकासियो । आर्थिक रूपमा बलियो भएकैले गोर्खा भर्तीवाल समुदायमा शिक्षा र स्वास्थ्यमा चेतनाकोस्तर हवात्तै बढेको पाइन्छ । तर, उच्च शिक्षामा भने उनीहरूको निकै कम पहुँच देखिन्छ । किनभने लाहुरे समुदाय भनेर चिनिएका गुरुङ, मगर, राई, लिम्बु लगायतका युवाहरू एसईई पास गर्ने बित्तिकै उच्च शिक्षा अध्ययन गर्न छाडेर लाहुरे बन्न मरिहत्ते गर्छन् ।

वि.सं. २००७ सालको क्रान्तिअघिसम्म पोखरा मलुकुको प्रशासनिक दृष्टिले महत्वसाथ हेरिएको ठाउँ थिएन । यहाँ बडाहाकिम नियुक्त नगरिनुको अर्थ यसैबाट लगाउन सकिन्छ । तर, जब यता भूपू गोर्खाहरूको नजर पयो, क्रमशः चहलपहल बढ्न थाल्यो । पचास वर्षअघिसम्म काँस र बयरघारीले भरिएको पोखरामा कास्कीकै विभिन्न गाउँ र वरपरका जिल्लाका भूपू गोर्खाहरू बसाई सने क्रम तीव्र भएपछि विकासले पनि गति लिन थालेको हो । तर, अहिले पोखरामा ब्रिटिस सेनाका भूपू सैनिक र तिनका परिवारजन निकै कम भेटिन्छन् । सन् १९९७ पछि भर्ती भएका नेपाली युवालाई आवसिय भिसा दिने र त्यस अघि भर्ती भएका भूपू गोर्खा सैनिकलाई बेलायत जान पाउने व्यवस्था आएपछि उनीहरू बेलायत गइसकेका छन् । पोखराको रामबजारमा वि.सं. २०१२ सालमा भारतीय पेन्सन क्याम्प र

दिपमा २०३५ सालमा ब्रिटिस क्याम्प (गोर्खा भर्ती केन्द्र) स्थापना भएपछि पोखरा पश्चिमकै आर्थिक, व्यापारिक केन्द्र बन्यो । पोखरामा अन्य सहरको तुलनामा उद्योग, कलकारखाना जति स्थापना हुनुपर्थ्यो त्यति त भएनन् । तर, भूपू गोर्खाको पेन्सन (रेमिट्यान्स) को भरमा यहाँको अर्थतन्त्र टिक्यो । जीवनस्तर उकास्नलाई व्यापार नै सबैभन्दा ठूलो अस्त्र हो भन्ने बुझेका लाहुरेले पोखरामा कसैले नगरेका नयाँ व्यवसाय भित्र्याए । ट्रान्सपोर्ट विकासको मेरुदण्ड हो र ट्रान्सपोर्टविना कुनै पनि व्यापार-व्यवसाय टिक्दैन भन्ने बुझेका लाहुरेको समूहले वि.सं २०३२ सालमा पोखरामै पहिलो पटक भूपू सैनिक पश्चिमाञ्चल यातायात समिति सुरु गरे । वि.सं.२०२९ सालमा भारतीय भूतपूर्व गोर्खा सैनिकहरूले पोखराको नयाँबजारमा हिमालयन पेट्रोल पम्प खोले ।

वि.सं.२०३२ सालमा पोखरामा चाइनिज मेसिनबाट नुडल्स उत्पादन गर्ने भूपू ब्रिटिस गोर्खा हुन् । लाहुरेको लगानीमा सुरु भएको गण्डकी नुडल्सबाट उत्पादित नेपालकै पहिलो तयारी चाउचाउ रारा अभ्रै पनि लोकप्रिय छ । विसं २०३५ सालमा पोखराको औद्योगिक क्षेत्रमा अन्नपूर्ण ब्याकुलाइट सञ्चालन गरे । त्यसले औद्योगिक क्षेत्रभित्रै बिजुलीका तार उत्पादन गर्नेदेखि बिजुलीका विभिन्न सामग्री उत्पादन गर्थ्यो । सामूहिक व्यापार गर्नुपर्छ । उद्योग चलाउनुपर्छ भनेर यसको सुरुआत गर्नेहरू नै भूपू गोर्खा सैनिक हुन् । उनीहरूले विदेशमा गएर दुःख कष्ट पाएपछि आफ्नै देशमा उद्यमशिल भएर बाँच्नुपर्छ भन्ने सिकेर सामूहिक व्यापार व्यवसाय गर्ने बाटो खोलेको भेटिन्छ । तर, उनीहरू आफै भने व्यवस्थापकिय ज्ञानको अभावमा सफल हुन सकेनन् । भूपू गोर्खा सैनिकले सुरु गरेका नयाँनयाँ व्यवसायबाट गैर भूपू सैनिकले भने आशातीत सफलता प्राप्त गरेको तथ्य भेटिन्छ । भूपू सैनिकले नयाँनयाँ व्यवसायमा हात हालेता पनि खासै सफल भएको देखिदैनन् । धन, मन र तनले मात्रै व्यवसाय चल्दैन । त्यसका लागि व्यवस्थापन पनि गतिलो हुनुपर्छ भन्ने भूपू गोर्खाले गरेको व्यवसायिक असफलले देखाउँछ ।

पोखरामा जग्गा र विभिन्न वस्तुको व्यापार फस्टाउनमा पनि लाहुरेको उत्तिकै भूमिका छन् । ब्रिटिस, भारतीय सेना र सिंगापुर पुलिसबाट अवकाश पाएपछि पोखरामा घडेरी किनेर घर बनाउन थालेपछि जग्गाको भाउ बढेको यथार्थ भेटिन्छ । पोखरा नाम आउने बित्तिकै यहाँका हरेक क्रियाकलामा कुनै न कुनै रूपमा लाहुरे जोडिन्छन् । चाहे बैंक होस वा सुपरमार्केट रेस्टुरेन्ट होस वा सामाजिक क्षेत्र । विद्यालय होस् वा हस्पिटल लाहुरे जोडिन आइपुग्छ ।

पोखरा घुम्नेहरू यसलाई युरोपका सहरसँग तुलना गर्छन् । पोखरालाई समृद्ध, धनी र सभ्य मानिस बस्ने सहर भन्न थालियो । पोखरालाई समृद्ध सहर बनाउने मुख्य सारथि भूपू गोर्खा सैनिक नै हुन् ।

पोखरा र लाहुरे पर्यायवाचीजस्तै बन्न पुगे । पोखरालाई 'लाहुरेको सहर' भनियो । यसमा लाहुरेको लगावको ठूलो हात छ । विदेशको ज्ञान, सिप, अनभुव उनीहरूले उपयोग गर्दै आएका छन् । लाहुरेका टोल अरूभन्दा सफा देखिन्छन् । यो सहर सफा-सुगधर हुनुमा पनि भूपू गोर्खाको योगदान अध्ययनबाट देखिन्छ । पोखरामा ब्रिटिस गोर्खा, भारतीय गोर्खा, सिंगापुर गोर्खा, आसाम राइफल लगायत गरी करिब ५० हजार भूपू गोर्खा बसोबास गर्छन् । पोखराको विकास निर्माणमा लाहुरेको योगदान नभएका सस्था विरलै छन् । तर, पोखराको समृद्धिमा लाहुरेको पनि हात छ भन्ने जस दिएको भेटिएन ।

कास्कीबाट पठनपाठनका लागि बनारस धाउनुर्थ्यो । प्रजातन्त्र बहाली भएको ५ वर्षपछि भूपू मेजर वीरसिंह गुरुडले पोखरामा स्वास्थ्य र शिक्षाको जग एकैचोटि बसाएको पाइन्छ । मेजर वीरसिंहले व्यवस्थित पोखराको सपनामात्रै देखेनन् । त्यसका लागि ठूलो योगदान पनि गरेका छन् । अमरसिंह उच्च मावि र पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय अस्पताल (हाल पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान) निर्माणको जग वीरसिंहले नै बसाएका हुन् । २०१३ साल चैत १३ गते सोल्जर्स बोर्ड अस्पताल र सोल्जर्स बोर्ड भोकेसनल ट्रेनिङ हाइस्कूल खुलेको थियो । यी अस्पताल र स्कूलको कथा मेजर वीरसिंहसँग मात्रै जोडिन्छ । त्यसको धागो वीरसिंहजस्तै भारतीय र बेलायती सेनामा भर्ती भएका नेपालीहरूको साथै पहिलो र दोस्रो विश्वयुद्ध लडेका गोर्खालीहरूसँग जेलिएको छ । भूपू गोर्खाले स्कूल खोल्ने, यसमा लगानी गर्ने कारण भूपू गोर्खा सैनिकका सन्तानको साक्षरता दर त्वात्तै बढायो । तर, उच्च शिक्षामा भने अन्य समुदायको तुलनामा उनीहरूको अवस्था असाध्यै कमजोर देखियो । किनभने माध्यामिक तह पूरा गरेपछि भर्ती जाने र जान प्रयास गर्नाले उच्च शिक्षा अध्ययनमा समस्या देखियो । भूपू गोर्खाहरू पोखराको विभिन्न क्षेत्रमा छरिएर बसेका छन् । यिनीहरूले आफूहरू बसोबास गरेको टोललाई विभिन्न नामाकरण गरेका छन् । शिरमुर बटालियनले गोर्खा भर्तीको इतिहास बोकेको छ । त्यही इतिहास सम्झनका लागि यो टोलको नाम शिरमुर टोल राखिएको हो । पोखरामा सिंगापुर टोल, भीसी मार्ग, पोखरा क्षेत्रीय अन्तराष्ट्रिय विमानस्थल प्रवेश मार्गमै देखिने गोर्खा चोक नाम राखिनुमा भूपू गोर्खाको कथा जोडिन्छ । पोखरामा

गोर्खा भर्तीको गहिरो सामाजिक प्रभाव यसले देखाउँछ । भूपू गोर्खा सैनिकले राम्रा कुरा र प्रभाव मात्रै पारेनन् । तिनको प्रभावले केही विसंगती पनि भित्रिए । भारत र युरोपमा भूपू गोर्खाले देखेका र भोगेका रङ्गीचङ्गी कुरा, युरोपमा लोग्ने स्वास्नी मानिस दिउँसै अंगालो मारेर हिडेका, कतै नाकमुख छोपेर हिडेका कतै छातिमा सप्को नहालेका स्वास्नी मानिस देखेका उनीहरूले गाउँमा पनि त्यस्तै गर्न थाले । यसले केही छाडापन भित्रियो । पोखराको आवादी छयासमिस छ । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, मुसलमान, गुरुड, मगर लगायतको बस्ती बाक्लो छ । पछिल्लो समय यहाँ गोर्खा भर्तीवाला गुरुड, मगर र क्षेत्रीहरूको बस्ती बाक्लिदो छ । पोखरामा बसोबास गरेकाहरूमध्ये उनीहरूको पुर्ख्यौली जमिन एक प्रतिशतको भएको अनुमान छ । बाँकी सबैले आफ्नो पुर्ख्यौली सम्पत्ति र विदेशबाट कमाएर ल्याएको रकमले घर बनाएका हुन् । पोखरामा भारतीय पेन्सवाल, सिंगापुरे, बेलायती पेन्सनवाल अनि आसाम राइफलवालाहरूको वर्चस्व छ । पछि अरब पनि खुल्यो, युरोपतिर जानेहरू पनि बढे । अहिले पनि पोखरामा मात्र प्रति महिना १ अर्ब ४५ करोड रूपैयाँ पेन्सन आउँछ । इराक, अफगानिस्तानलगायत मलुकुबाट पूर्व गोर्खाले पठाउने रेमिटयान्सको मात्रा पनि पोखरामा उल्लेख्य छ । यसले पनि पोखरामा ठूलो आर्थिक प्रभाव पारेको देखिन्छ । भूपू गोर्खाबाट आएको ठूलो धनराशिको दुरूपयोग पनि उत्तिकै भएको पाइन्छ ।

लाहुरेहरूले तास खेल्ने विकृत बानी पनि भित्र्याए । फुर्सदको दिनमा गोर्खा सैनिकहरूले विभिन्न नाममा पार्टी भन्दौ जाँड, रक्सी, जुवातास गर्न थाले । तिनकै सिको गरेर जुवाडे ब्राह्मण, क्षेत्रीहरूले पनि जुवा जितेको सुरमा सड्ग तगुनाको फलस्वरूप मतवालीको साथै भट्टीमा पसेर जाँड खान सुरु गरे । जाँड र रक्सीको लत पार्टीका नाममा भूपू गोर्खा सैनिकले बढी प्रचलनमा ल्याएको पाइन्छ । पोखरा फेसनवल सहरका रूपमा चिनिनुमा पनि भूपू गोर्खा परिवारकै देन छ । काठमाडौँभन्दा पहिल्यै नयाँ फेसन पोखरामा भित्रिन्छ भन्ने मान्यता छ । लाहुरे परिवारको सम्बन्ध हडकड, बेलायत, ब्रुनाईमा भएकाले पनि त्यताको फेसन सिधै पोखरामा भित्रिएको हो । छोटो पहिरन र आधा शरिर ढाक्ने फेशनले अहिले जरा गाडेको छ । यसमा लाहुरे र तिनका परिवारजनको प्रभावले भएको छ ।

भर्ती परम्पराले श्रीमान् लाहुर हुँदा सम्पत्ति हिनामिना गर्ने, लाहुरेले विदेशबाट पठाएको भएभरको सम्पत्ति लिएर अर्कैसँग जाने र पारिवारिक विखण्डन पनि गरायो । परदेशमा पसिना चुहाएको श्रीमानले पठाएको रकम नबचाएर मोजमस्ती गर्ने, घुमफिर गर्ने, अन्यत्रै

जाने र अन्त्यमा जेजति रकम पठाए पनि नपुने गरी फजुल खर्च गर्ने गरेको देखिन्छ । गोर्खा सैनिकका केही श्रीमती परपुरुषको सम्पर्कमा पुगेपछि विदेशमा कमाएको रकम यो वा त्यो बहानामा स्वाहा पार्ने गरेका छन् । लाहुरे परम्पराले अर्थतन्त्रमा टेवा पुगिरहे पनि नेपाली समाजमा पारिवारिक विखण्डनको बिऊ रोपेको छ । आमा बुबाबीचमा सम्बन्ध विच्छेद हुने र यसले परिवार, बालबच्चालाई मानसिक पीडा पुगेको देखिन्छ ।

बच्चाले अभिभावकत्व नपाएपछि विस्तारै तिनीहरू कुलतमा फसेका कयौं उदाहरण छन् । लाहुरे परिवारमा जन्मिएका युवायुवतीमा लागूऔषधको कुलतमा फस्नेहरू बढी भेटिन्छन् । लाहुरेहरू जागिरमा जानुपर्ने भएकाले घरमा बस्न नपाउने । घरमूली आमा भएपछि आमाले भनेको केटाकेटीले नटेर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । लाहुरेहरू जवानी रहँदासम्म पल्टन घरमै बिताउँछन् । रिटायर्ड भएपछि पनि वैदेशिक रोजगारमा जाने भएकाले उनीहरूको बालबालिकामाथी प्रत्यक्ष निगरानी हुँदैन । लाहुरेका छोरोछोरीसँग अन्यको तुलनामा आर्थिक रूपमा बलियो हुने र मागेजतिको रकम दिएपछि साथीसंगातीसँग लागेर लागूऔषधको कुलतमा फसेका छन् ।

पोखरामा गोर्खा भर्तीको सामाजिक र आर्थिक प्रभाव मात्रै परेको छैन । पर्यटन, साहित्य, कला, खेललगायतका क्षेत्रमा पनि भूपू गोर्खाको उत्तिकै प्रभाव देखिन्छ । ती क्षेत्रमा लाहुरेले कुनै न कुनै रूपमा योगदान दिएका छन् । वास्तवमै गोर्खा भर्तीले सबैभन्दा धेरै प्रभावित पारेको ठाउँ पोखरा हो । नेपाली युवा ब्रिटिस सेनामा भर्ती हुन थालेको २०४ वर्ष भयो । पहिलो विश्वयुद्ध भएको एक सय वर्ष नाघेको छ । यसबीचमा नेपाल-बेलायत सम्बन्धको कडी गोर्खा सैनिकबारे बेलायती आफैँले थुप्रै ठेली लेखे । त्यसमा आफ्नो गुणगान र गोर्खा सैनिकको बहादुरी मात्रै बयान गरिएको छ । वि.सं. २०४६ सालपछि मात्र गोर्खा भर्ती सम्बन्धमा नेपाली भाषामा लेखिएका किताब दर्जनौं भेटिन्छन् । विदेशीले लेखेका थुप्रै छन् । किताब मात्र नभई वृत्तचित्र, अनुसन्धानमूलक लेखहरू प्रकाशित/प्रसारित छन् । तर, गोर्खा भर्तीले नेपाली जनजीवनमा के प्रभाव पारेको छ ? यसबारे गहिरो अनुसन्धान भएको भेटिँदैन । यसले सामाजिक, शैक्षिक, आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक लगायतका क्षेत्रमा कस्तो प्रभाव पारेको छ, यसको रहस्य अबै खोतलिएको छैन ।

गोर्खा भर्तीले विभिन्न क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई नकार्न सकिँदैन । तर, यहाँ पोखरामा गोर्खा भर्तीले पारेको सामाजिक र आर्थिक प्रभावको मात्र चर्चा गरिएको छ । लामो समयसम्म गोर्खा भर्तीमा रहने हुँदा उनीहरू आउँदा उनीहरूले विदेशमा देखेका र सिकेका कुराहरूलाई व्यवहारमा लागु गरे । जसले गर्दा समाजको उत्थानको साथै पोखराको विकासमा टेवा पुगेको छ । जस्तै विदेशमा देखेका गार्डेनसहितको चिटिक्कै परेको घरको निर्माण गर्नु, साथै सफासुगधरमा पनि त्यतिकै ध्यान दिएका छन् । पोखराको विकासको निम्ती यिनीहरूले कुनै ठाउँमा आफैले पिचबाटो र ढल निर्माण गरेका छन् । त्यस्तै टोलमा पानी र बिजुली ल्याउनको निम्ती आफै खटिएका छन् । सामाजिक क्षेत्रमा विशेष गरि विना पारिश्रामिक सेवा गर्नुपर्ने ठाउँमा आफै कस्सिएर लागेका छन् ।

६.२ सारांश

पोखराको आर्थिक क्षेत्रमा विकास गर्ने उद्देश्यले विभिन्न गोर्खा भर्तीले विभिन्न क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई नकार्न सकिँदैन । तर, यहाँ पोखरामा गोर्खा भर्तीले पारेको सामाजिक र आर्थिक प्रभावको मात्र चर्चा गरिएको छ । लामो समयसम्म गोर्खा भर्तीमा रहने हुँदा उनीहरू आउँदा उनीहरूले विदेशमा देखेका र सिकेका कुराहरूलाई व्यवहारमा लागु गरे । जसले गर्दा समाजको उत्थानको साथै पोखराको विकासमा टेवा पुगेको छ । जस्तै विदेशमा देखेका गार्डेनसहितको चिटिक्कै परेको घरको निर्माण गर्नु, साथै सफासुगधरमा पनि त्यतिकै ध्यान दिएका छन् । पोखराको विकासको निम्ती यिनीहरूले कुनै ठाउँमा आफैले पिचबाटो र ढल निर्माण गरेका छन् । त्यस्तै टोलमा पानी र बिजुली ल्याउनको निम्ती आफै खटिएका छन् । सामाजिक क्षेत्रमा विशेष गरि विना पारिश्रामिक सेवा गर्नुपर्ने ठाउँमा आफै कस्सिएर लागेका छन् ।

त्यस्तै पोखराको आर्थिक क्षेत्रमा विकास गर्ने उद्देश्यले विभिन्न वित्तीय संस्थाहरू स्थापना गरी सर्वसाधारणलाई सेवा सुविधा दिइरहेका छन् । लाहुरेहरूले विभिन्न उद्योगहरूको स्थापना गरी पोखराको विकासमा टेवा पुऱ्याउनुको साथै बेरोजगारहरूलाई रोजगारको व्यवस्था पनि गरेका छन् । राष्ट्रलाई आफूले सक्दो हरतरहले सहयोग गर्दै आएका छन् । पोखरामा गोर्खा भर्तीको केही नकरात्मक प्रभाव पनि परेको छ । जस्तै: श्रीमान्ले विदेशबाट पठाएको रकम फजुल खर्च गर्ने, श्रीमान्ले कमाएको सम्पत्ति लिएर अर्कैसँग पोइल जाने

तथा छोराछोरी माथी अविभावकको राम्रो नियन्त्रण हुन नसक्दा कुलतमा फस्ने जस्ता नराम्रा प्रवृत्तिहरू पनि देखिएका छन् ।

वित्तीय संस्थाहरू स्थापना गरी सर्वसाधारणलाई सेवा सुविधा दिइरहेका छन् । लाहुरेहरूले विभिन्न उद्योगहरूको स्थापना गरी पोखराको विकासमा टेवा पुऱ्याउनुको साथै बेरोजगारहरूलाई रोजगारको व्यवस्था पनि गरेका छन् । राष्ट्रलाई आफूले सक्दो हरतरहले सहयोग गर्दै आएका छन् । पोखरामा गोर्खा भर्तीको केही नकरात्मक प्रभाव पनि परेको छ । जस्तै: श्रीमान्ले विदेशबाट पठाएको रकम फजुल खर्च गर्ने, श्रीमान्ले कमाएको सम्पत्ति लिएर अर्कैसँग पोइल जाने तथा छोराछोरी माथी अविभावकको राम्रो नियन्त्रण हुन नसक्दा कुलतमा फस्ने जस्ता नराम्रा प्रवृत्तिहरू पनि देखिएका छन् ।

तसर्थ यस्ता गतिविधिहरूलाई निर्मुल पारेर अगाडी बढ्न सकेमा गोर्खा भर्तीको सामाजिक र आर्थिक प्रभाव अझ दरिलो बन्दै जानेछ ।

सन्दर्भ सामाग्री

अधिकारी, जगन्नाथ र डेभिड सेडन (२०५९) *पोखरा बायोग्राफी अफ टाउन*, काठमाडौं :

मण्डला बुक पोइन्ट ।

उप्रेती, विष्णुराज र अरु (२०७०), *टुरिजम इन पोखरा*, पोखरा : पोखरा पर्यटन परिषद् ।

कार्की, ज्ञानबहादुर (२०५७), *गोर्खा भर्तीको इतिहास : सङ्क्षिप्त अध्ययन*, (हिस्टोरिया

भोलुम IV-V) पोखरा : इतिहास तथा संस्कृति विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस ।

————— ” ——— (२०६५), *नेपालमा प्रजातान्त्रिक आन्दोलन*, काठमाडौं : निर्मला कार्की

र किरण कार्की ।

कावागुची, इकाई (२०५२), *श्री इयर्स इन टिबेट*, दिल्ली : बुकफेथ इन्डिया ।

के.सी., सुरेन्द्र (२०६२), *गोर्खा भर्ती कथा, व्यथा र आन्दोलन*, ताप्लेजुङ : सविता प्रकाशन ।

————— ” ——— (२०५८), *नेपालको विदेश नीति तथा वैदेशिक सम्बन्ध*, ताप्लेजुङ :

सविता प्रकाशन ।

————— ” ——— (२०६१), *नेपालको कूटनीतिक इतिहास*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

————— ” ——— (२०६२), *नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।

खतिवडा, श्रीकान्त (२०७५), *पोखरा दर्पण* (वर्ष १३ अंक २१ चैत) पोखरा : पोखरा

महानगरपालिका ।

गुरुङ, जगमान (२०३५), *नेपालको एकीकरणमा गुरुङहरुको भूमिका*, पोखरा: बौद्ध अर्घौं

सदन ।

————— ” ——— (२०३५), *कास्की देखी गोर्खासम्म माछापुच्छ्रे*, पोखरा: पृथ्वीनारायण

क्याम्पस ।

गुरुड, हर्क (२०६१), *जनजाति सेरोफेरो*, काठमाडौं : नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघ ।

————— ” ————— (२०६३), *विषय विविध*, कामाण्डौं: हिमाल किताब प्रा.लि. ।

क्याम्पस ।

गुरुड, चन्द्रबहादुर (२०६४), *भीसी विजेता गोर्खाहरु*, पोखरा : मनबुजा प्रकाशन ।

घर्तीमगर, मनोज (२०७१), *भर्तीको फन्दा*, पोखरा : रिता गुरुड ।

चिन्तन, गोपाल (२०६६), *गोर्खा आन्दोलन उपलब्धि र चुनौती*, लण्डन : ब्रिटिस-गोर्खा

दासत्वविरुद्ध अभियान ।

ज्ञवाली, सूर्यविक्रम (१९५१), *अमरसिंह थापा* (हिन्दी), दार्जलिङ : हिमाञ्चल हिन्दी

भवन ।

थापामगर, प्रदीप (२०५७), *वीरहरुका पनि वीर महावीर*, काठमाडौं : भक्तवीर थापामगर ।

देवकोटा, गृष्मबहादुर (२०३६), *नेपालको राजनीतिक दर्पण* (भाग-१) काठमाडौं: ध्रुवबहादुर

देवकोटा ।

पाँडे, भीमबहादुर (२०६१), *त्यस बखतको नेपाल-रणकालीन आखिरी तीन दशक*

(चौथो संस्करण) काठमाण्डौं : एशियन तथा नेपाल अनुसन्धान केन्द्र ।

पुन, दलबहादुर (२०५७), *गोर्खाली वीरहरुको अमरगाथा*, काठमाडौं : लाफा परिवार ।

पोखरेल, भरतराज (२०५९), *लाहुरेका कथा*, ललितपुर : हिमाल किताब ।

पौडेल, चन्द्रकान्त (२०५९), *कास्की राज्यको प्राचीनकालदेखी मध्यकालसम्मको सङ्क्षिप्त*

परिचय (हिस्टोरिया भोलुम XII) पोखरा: इतिहास तथा संस्कृति विभाग,

पथ्वीनारायण क्याम्पस ।

बस्न्यात, प्रेमसिंह (२०७१), *नेपाल-अंग्रेज युद्धको २०० वर्ष*, काठमाडौं: ब्रदर बुक्स प्रकाशन

प्रा.लि.।

बाँस्कोटा, पुरुषोत्तम (१९९४), *द गोर्खा कनेक्सन अ हिस्टोरी अफ गोर्खा रिक्लुटमेन्ट*

इन द ब्रिटिश आर्मी, न्यू दिल्ली : निराला पब्लिकेसन्स ।

————— ” —————(१९४३), *रिक्लुटलाई चाहिने योग्यता*, काठमाडौं: शाही नेपाली

सेनाको प्रधान कार्यालय ।

वैद्य, तुलसीराम र त्रिरत्न मानन्धर (२०३५), *आधुनिक नेपालको इतिहासका केही पानाहरु*,

काठमाडौं: लालीगुराँस प्रकाशन ।

मल्ल, मोहनबहादुर (२०२२), *पहिलो नेपाली लाहुरे* (पर्वत माला, भाग २) काठमाडौं :

व्यवस्थापक मण्डली ।

मानन्धर, त्रिरत्न (१९८६), *द इयर्स अफ ट्राउबल्स*, काठमाडौं: पूर्णदेवी मानन्धर ।

योगी, नरहरीनाथ (२००९), *गोर्खा बंशावली*, काशी: योग प्रचारिणी ।

राठौर, कमलराजसिंह (१९८७), *द ब्रिटिस एन्ड द ब्रेभ*, न्यू दिल्ली: निराला

पब्लिकेसन्स ।

रानामगर, बि.के.(२०५४), *गोरखा मगरहरु विगतदेखी वर्तमानसम्म, ऐतिहासिक*

पृष्ठभूमिमा एक विश्लेषण, पिंगलास्थान काठमाडौं: राजमैया रानामगर ।

लेकाली, राधेश्याम र महेन्द्र बिष्ट (२०५९), *ब्रिटिस गोर्खा सन्धिदेखि सर्वोच्चसम्म*,

काठमाडौं: ब्रिटिस गोर्खा अध्ययन तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

लेभी, सिल्भाँ (२०६२), *नेपाल हिन्दू अधिराज्यको इतिहास*, काठमाडौं : हिमाल किताब

प्रा.लि. ।

वाइरन, फारवेल (१९८५), *द गुर्खा, ग्रेट अङ्ग्रेज* : पेंगुइन बुक ।

वीर योद्धाहरु (२०६३), *कानून सम्बन्धी केही ऐतिहासिक अभिलेखहरु*, काठमाडौं :

कानून व्यवसायी क्लब ।

शर्मा, शिवप्रसाद र अरु (२०४९), *नेपालको सैनिक इतिहास*, काठमाडौं : शाही नेपाली
जङ्गी अड्डा, ।

शर्मा, देवीप्रसाद (२०५९), *आधुनिक नेपालको इतिहास* : काठमाडौं रत्न पुस्तक भण्डार
भोटाहिटी ।

शर्मा, मेदिनीप्रसाद (१९५१), *नेपालको आधुनिक इतिहास* (भाग १-२)

सुवेदी, भलक (२०६९), *ब्रिटिस साम्राज्यका नेपाली मोहरा*, काठमाडौं : हिमाल किताब
प्रा.लि. ।

सुवेदी, राजाराम (२०६०), *कास्की राज्यको इतिहास*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
बिराटनगर: जानुका प्रकाशन ।

पत्रपत्रिकाहरु

अन्नपूर्ण सभा २०६७ भदौ १३, *अन्नपूर्ण पोष्ट आइतबारे परिशिष्टांक* ।

अन्नपूर्ण पोष्ट, २०७३ फागुन २, *पोखराको परिकल्पना*, सुजित महत र उत्तम काप्री ।

कान्तिपुर, २०७३ मंसिर २५, *परिवर्तनतर्फ पर्यटन नगरी*, किसानसिंह गुरु^a ।

————— ” —————*पाइला समृद्धिका*, भीम घिमिरे ।

————— ” —————*लाहुरेको सहर* ।

नागरिक दैनिक, २०७० चैत ८, *वीरसिंह सेनादेखी सेवा*, केशवशरण लामिछाने ।

————— ” —————२०७५ पुस ११, *लाहुरेले बनाएको सहर*, मनोज घर्तीमगर ।

रुपरेखा, ४ भदौ २०२१, *नेपाल र ब्रिटिस-गोर्खा राइफल्स* ।

हिमाल खबरपत्रिका, २०७० पुस २, *स्वार्थ र सनकको युद्ध*, दिनकर नेपाल ।

वेबसाइटहरु

एचटिटीपी डब्लुडब्लुडब्लु डट अमरसिंह स्कुल डट इडियू डट एनपी (२०७६ साउन ११) ।

एचटिटिपिएस अन्नपूर्ण पोष्ट ७२८६५: नविसौँ लाहुरेको योगदान, नशरेश काडमाड राई (२०७६ वैशाख ९) ।

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट अर्काइभस् सेतोपाटी डटकम/ओपिनियन/१९३२४ (आहुति,

२०७६ वैशाख ८) ।

_____ ” _____ ४७९६३: लाहुरेले बनाएका चार सहर,
आहुती (२०७६ वैशाख ८) ।

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट सेतोपाटी डटकम, २०७१ कात्तिक १५, नेपाली वीरताको जिउँदो इतिहास, रमेश हुंगेल (२०७६ जेठ ७)

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट आर्मी डट एमओडी डट यूके (२०७६ जेठ ३) ।

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट आर्मी डट एमओडी डट यूके+बिजिएन (२०७६ जेठ ७) ।

एचटिटिपिएस डब्लुडब्लुडब्लु डट जेबीपुन.कम, गोर्खा-भर्तीको-२००-वर्ष, जेबी पुन (२०७६ वैशाख ८) ।

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट परिचयनेटवर्क डट कम, संभवत मुसलमान हुन् पोखराको पहिलो बासिन्दा, विश्व सिग्देल (२०७६ साउन २४) ।

एचटिटिपिएस: डब्लुडब्लुडब्लु डट आइएनडिएमबिकेएटिएचएमएनयू.जिओभी डट आइएन (२०७६ जेठ १३) ।

अनुसूची-१

अन्तर्वार्ता लिएका मुख्य सूचनादाताहरू

क्रसं.	नाम थर	ठेगाना	उमेर	अन्तर्वार्ता मिति
१	आनन्दराज मुल्मी (अर्थशास्त्री)	पोखरा-०२, कास्की	७० वर्ष	२०७६ बैशाख २७ गते
२	उमरध्वज गुरुङ (ब्रिटिस सेनाको भूपू क्याप्टेन)	पोखरा-११, कास्की	८७ वर्ष	२०७६ भदौ ३ गते
३	कमानसिंह गुरुङ (भारतीय सेनाको भूपू कर्णेल)	पोखरा-१२, कास्की	६५ वर्ष	२०७६ जेठ ११ गते
४	केशवशरण लामिछाने (पत्रकार)	पोखरा-१०, कास्की	४० वर्ष	२०७६ जेठ २८ गते
५	गमबहादुर गुरुङ (द गोर्खा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेड, कोषाध्यक्ष)	पोखरा-०७, कास्की	५९ वर्ष	२०७६ भदौ ९ गते
६	गणेश पौडेल (लेखक)	पोखरा-१४, कास्की	४२ वर्ष	२०७६ जेठ ७ गते
७	चिजकाजी गुरुङ (शिक्षासेवी)	पोखरा-०७, कास्की	४८ वर्ष	२०७६ जेठ २४ गते
८	जगमान गुरुङ, पिएचडी (संस्कृतिविद)	पोखरा-०२, कास्की	७३ वर्ष	२०७६ साउन ५ गते
९	जुना कुमारी गुरु ^a (अधिवक्ता)	पु.व.न.पा.-०५, स्याङ्जा	४२ वर्ष	२०७६ भदौ ०७ गते
१०	जेवी पुनमगर (पत्रकार)	धापासी, काठमाडौं	४५ वर्ष	२०७६ साउन ३ गते
११	जेपी क्रस (लेफ्टिनेन्ट कर्णेल, ब्रिटिस क्याम्प पोखराको पहिलो प्रमुख)	पोखरा-१५, कास्की	९६ वर्ष	२०७६ भदौ ३ गते
१२	डम्बरसिंह गुरुङ (ब्रिटिस आर्मीको वारन्ट अफिसर)	पोखरा-०३, कास्की	६६ वर्ष	२०७६ साउन १३ गते
१३	तीर्थ श्रेष्ठ (साहित्यकार)	पोखरा-०१, कास्की	६० वर्ष	२०७६ जेठ २१ गते
१४	तेजस्वी बराल (प्राधानाध्यापक, अमरसिंह मा.वि.)	पोखरा-१०, कास्की	५६ वर्ष	२०७६ असार २७ गते

१५	त्रिरत्न मानन्धर, पिएचडी (इतिहासविद)	काठमाडौं म.न.पा.-२६, गल्कोपाखा	७५ वर्ष	२०७६ भदौ १० गते
१६	थक बहादुर पुन (म्यानेजर)	पोखरा-३, नदिपुर	३८ वर्ष	२०७६ भदौ ०९ गते
१७	दिलबहादुर क्षेत्री, पिएचडी (इतिहासविद)	पोखरा-०९, कास्की	६४ वर्ष	२०७६ जेठ १३ गते
१८	धनकाजी गुरुङ (भूपू गोर्खा सैनिक, दोस्रो विश्वयुद्धको योद्धा)	पोखरा-११, कास्की	९९ वर्ष	२०७६ वैशाख १३ गते
१९	पदमबहादुर गुरुङ (गोसो निवर्तमान अध्यक्ष)	पोखरा-११, कास्की	७१ वर्ष	२०७६ भदौ ३ गते
२०	पवित्रा गुरुङ (तमु भाङ्ग्रा उद्योग संचालक)	पोखरा-१०, जनप्रिय	५० वर्ष	२०७६ भदौ ९ गते
२१	प्रेम थापा (ब्रिटिस सेना भूपू मेजर)	पोखरा-५, कास्की	५० वर्ष	२०७६ असार ७ गते
२२	बिलबहादुर गुरुङ (भारतीय सेनाको भूपू नायव सुवेदार)	पोखरा-१०, कास्की	८८ वर्ष	२०७६ भदौ २ गते
२३	विरमाया गुरुङ (भूपू ब्रिटिस सेनाका क्याप्टेन उमरध्वज गुरुङकी पत्नी)	पोखरा-११, कास्की	८० वर्ष	२०७६ भदौ ४ गते
२४	प्रा.डा. बुद्धिबहादुर थापा (भीसी, पोखरा स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान)	पोखरा-१२, कास्की	६४ वर्ष	२०७६ भदौ ३ गते
२५	बुद्धिलक्ष्मी गुरुङ (वरिष्ठ प्रबन्धक)	पोखरा-१०, कास्की	४० वर्ष	२०७६ भदौ २ गते
२६	बोलमाया गुरुङ (गोसो महिला समिति, अध्यक्ष)	पोखरा-११, कास्की	६५ वर्ष	२०७६ भदौ ३ गते
२७	मिलन ढकाल (पोखरा रोयल सहकारीको मुख्य प्रबन्धक)	पोखरा-०८, कास्की	४३ वर्ष	२०७६ भदौ ९ गते
२८	मिना गुरुङ (प्रदेश मामिला समितिको सदस्य, गण्डकी प्रदेश)	पोखरा-११, कास्की	५७ वर्ष	२०७६ असार ९ गते

२९	रविन्द्र माकाजु (लेखक)	पोखरा-५, कास्की	५६ वर्ष	२०७६ जेठ १३ गते
३०	रामबहादुर लिम्बु (ब्रिटिस सेनाको भूपू क्याप्टेन भीसी बिजेता)	ललितपुर मनपा- १५ नखिपोट	८४ वर्ष	२०७६ साउन ४ गते
३१	लक्ष्मीप्रसाद गुरुङ (ब्रिटिस सेनाको भूपू मेजर)	पोखरा-१०, कास्की	७३ वर्ष	२०७६ जेठ २८ गते
३२	लालकाजी गुरुङ (भूपू गोर्खा सैनिक)	अन्नपूर्ण-०४, कास्की	९८ वर्ष	२०७६ वैशाख १० गते
३३	विश्व सिग्देल (समाजशास्त्री)	पोखरा-१३, कास्की	६१ वर्ष	२०७६ असार २१ गते
३४	सुरेन्द्र केसी (पिएचडी -इतिहासविद)	काठमाडौं-२९, घट्टेकुलो	६२ वर्ष	२०७६ साउन ३ गते
३५	शान्ति गुरुङ (द गोर्खा बचत तथा ऋण सहकारी संस्था लिमिटेडको सहायक प्रबन्धक)	पोखरा-१४, कास्की	२९ वर्ष	२०७६ भदौ ९ गते
३६	शुक्रराज गुरुङ (तमु भाषाका जानकार)	पोखरा-१३ कास्की	३७ वर्ष	२०७६ वैशाख १३ गते
३७	हर्क बहादुर पुन (गोसो, मध्यपश्चिमाञ्चल अध्यक्ष)	पोखरा-३ कास्की	७३ वर्ष	२०७६ भदौ ९ गते
३८	हरि बहादुर गुरु ^a (चिफ इन्स्पेक्टर)	पोखरा-१३ कास्की	५० वर्ष	२०७६ भदौ ५ गते

अनुसूची -२

अन्तर्वार्ताका क्रममा सोधिएका सवाल

नाम :

लिङ्ग :

उमेर :

स्थानीय ठेगाना :

आबद्ध संस्था र पद :

अन्य पहिचान :

मिति :

- १) गोर्खा भर्ती भनेको के हो ? यसको सुरुवात कसरी भएको थियो ?
- २) गोर्खा भर्तीले पोखरामा कुन—कुन क्षेत्रमा प्रभाव पारेको छ ?
- ३) भूपू गोर्खा सैनिकको पोखरा आगमन कसरी भएको थियो ?
- ४) भारतीय र ब्रिटिस पेन्सन क्याम्प खुलेपछि पोखरामा त्यसको प्रभाव कस्तो पयो ?
- ५) भूपू गोर्खा सैनिकले पोखराको सामाजिक क्षेत्रमा के—कस्ता काम गरेका छन् ?
- ६) भूपू गोर्खा सैनिकले पोखराको शैक्षिक र स्वास्थ्य क्षेत्रमा के योगदान गरेका छन् ?
- ७) गोर्खा भर्तीका कारण पोखराको आर्थिक क्षेत्रमा के—कस्तो प्रभाव पारेको छ ?
- ८) भूपू गोर्खा सैनिकले पोखरामा के—कस्ता व्यवसाय सुरुवात गरेका थिए ?
- ९) गोर्खा भर्तीवालले पोखरामा आर्थिक क्षेत्रमा के—कस्ता काम गरेका छन् ?

- १०) गोर्खा भर्तीमा गएकाहरुको परिवारजनमा के—कस्तो प्रभाव परेको छ ?
- ११) गोर्खा भर्तीमा गएकाहरुको परिवारका युवायुवती लागु औषध दुर्व्यसनीमा फसेको भन्ने बेलाबेला चर्चा हुन्छ ? यसमा कति सत्यता छ ?
- १२) गोर्खा भर्तीका राम्रा पक्षहरु के—के हुन सक्छन् ?
- १३) गोर्खा भर्तीका कारण समाजमा परेका नराम्रा पक्षहरु के—के हुन सक्छन् ?
- १४) गोर्खा भर्तीका कारण समाजमा भित्रिएका संस्कार, संस्कृति र विकृति के—के देखिएका छन् ?
- १५) गोर्खा भर्तीको वैधानिकता के हो ? यसको अहिलेको अवस्था के छ ?
- १६) गोर्खा भर्तीमा पहिले र अहिलेको आकर्षणमा के भिन्नता पाउन सकिन्छ ?
- १७) गोर्खा भर्तीले पोखरा कुन—कुन क्षेत्रमा बढी प्रभावित बनाएको छ ?
- १८) गोर्खा भर्तीवालकै कारण पोखरामा आएका परिवर्तन के—के छन् ?

धन्यवाद ।